

Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia

1. Con data de 1986 apareceu o libro de Clarinda de Azevedo Maia titulado *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situación do galego moderno)*, publicado en Coímbra polo Instituto Nacional de Investigación Científica (Colección “Linguística”, núm. 9), cun total de XVI + 1008 páxinas. Trátase dun traballo dunha enorme importancia e froito de moitos anos de esforzo e investigación, que se viron recompensados polo éxito da empresa realizada. Nesta “Contribución á historia do galego-portugués”, como se debería titula-lo libro para ser más exactos, Clarinda Maia, manexando unha grande cantidade de bibliografía, estudia aqueles aspectos lingüísticos más importantes da época medieval, tomando como punto de partida unha serie de documentos de Galicia e do N. de Portugal.

Comecemos por facer un resumo de todo o contido, que xa presenta a propria autora no prefacio (ps. IX-XIV), escrito en xullo de 1986, no que indica os obxectivos que se propuxo con esta obra. Desde outubro de 1971 a xullo de 1973 estivo en España, co propósito de adquirir unha formación metodolóxica conveniente sobre edicións de textos antigos e facendo pesquisas sistemáticas en varios arquivos galegos e no AHN de Madrid. Desta maneira seleccionou un total de 136 documentos notariais de carácter particular, correspondentes ás catro provincias galegas, ós que engadiu outros 32 relativos ás provincias portuguesas do Minho e Douro Litoral. Estes materiais constitúen a base do seu traballo.

Na Introducción (ps. 1-17), refírese á lingua medieval, cunha serie de consideracións sobre o seu estado. Para a lingua literaria fálase dun “português ilustre” e hai unha imaxe dunha relativa unidade, “é, contudo, altamente provável que nas rexións situadas nas duas margens do Minho –do Minho até ao Cantábrico e do mesmo río até ao Douro– existissem variações regionais quer de uma zona relativamente á outra, quer no interior de cada una delas” (p. 3). Para establecer as posibles diferencias cómpre recorrer ós foros e ós documentos notariais, especialmente ós particulares, que están datados e localizados e fornecen algúns datos so-

bre os notarios. Importante é ve-la relación entre a lingua dos documentos e a dialectoloxía medieval, tema moi debatido nos últimos tempos. Para ela, no galego-portugués as variedades xeográficas son pouco orixinais, polo que os antigos documentos non presentan vestixios dialectais moi acentuados (p. 15). Con todo, hai elementos diferenciadores “e se essas particularidades se mantém ainda actualmente, se bem que numa área não totalmente coincidente, não poden restar dúvidas de que já na época a que se referen os documentos em questão elas caracterizavam a lingüagem falada da regiñ” (p. 16).

No cap. I (ps. 19-295) fala por extenso das normas de transcripción, discutindo con todo pormenor tódalas particularidades paleográficas, abreviaturas, puntuación e acentuación (ps. 19-33). Continúa coa localización dos documentos e referencias a edicións feitas no Occidente (ps. 33-40). En total, a edición consta de 168 documentos, dos cales 18 corresponden á provincia de A Coruña, 33 á de Lugo, 39 á de Ourense, 46 á de Pontevedra, 14 á do Douro Litoral e 18 á do Minho. Remata o capítulo coa transcripción anotada destes 168 documentos (ps. 41-295), que abranguen unha zona moi vasta e un período de tempo moi amplo, posto que van desde 1255 ata 1516. A distribución fíxoa por provincias, segundo a relación anterior.

O cap. II, que contén o estudio lingüístico, é o máis extenso (ps. 297-882) e consta de 3 partes. Na primeira, correspondente á fonética e fonoloxía, fai un estudio detalladísimo dos grafemas utilizados para a representación das vocais en calquera posición e para as consoantes (ps. 297-507). Na segunda parte fai referencia á fonética histórica (ps. 508-643) e na terceira á morfo-sintaxe (ps. 644-882).

O cap. III está dedicado ás conclusións (ps. 883-954) e resulta de extrema importancia, pois nel resúmese os puntos más destacados da súa investigación, referíndose á comunidade lingüística galego-portuguesa e ás semellanzas e diferencias que se poden entrever nos documentos estudiados: as tendencias que dominan nos documentos galegos (polimorfismo, arcaísmo, influencia castelá), variacións rexionais no interior da área lingüística, diferencias entre a grafía dos documentos de Galicia e Portugal e valor dos documentos non literarios como fontes de información para o coñecemento da lingua na Idade Media. Remata o libro cunha abundante bibliografía (ps. 955-1001), coa “addenda et corrigenda” (ps. 1003-1004) e co índice xeral (ps. 1005-1007).

O traballo de C. Maia é impresionante e está feito con solidez científica e grande meticulosidade, dándollelles nel un profundo repaso ós princi-

pais problemas da gramática histórica, posto que estuda con detalle os resultados a que chegaron tódalas vocais, en posición tónica ou átona, deténdose no problema da metafonía, da pronuncia do -o final, nos ditongos *ei*, *ou* e *oi*, na problemática das sibilantes, de *b* e *v*, da lateral *-l-* e da nasal *-n-*. Tamén fai unha boa análise das características morfosintácticas dos textos publicados, falando especialmente do artigo definido, formación do plural, pronomes persoais, posesivos, demostrativos e relativos, numerais, algunas preposiciones, adverbios e conxuncións, así como extensamente do verbo.

En conxunto, a súa aportación só merece eloxios e vén clarexar moitos aspectos da situación lingüística ós dous lados do Miño. Para mim é particularmente importante, debido a que C. Maia incide nunha serie de puntos que eu xa tratei na *Crónica Troiana* (1985), chegando na maior parte dos casos ás mesmas conclusóns: que hai unha grande igualdade entre Galicia e a rexión portuguesa de Entre-Douro-e-Miño frente ó resto do dominio lingüístico portugués, pero que xa desde os primeiros tempos temos solucións que establecen a fronteira no Miño. Por outra banda, tamén se pode ver como, ás veces, hai características galegas en documentos do N. de Portugal e, viceversa, características galegas en documentos do S. de Pontevedra, debido a que estas zonas estiveron en continuo contacto e mesmo dependían territorialmente unhas das outras.

Como mostra do seu bo criterio lingüístico lembremos, por exemplo, que nas ps. 431-432 e 472-485 fala da diferencia entre /b/ e /β/ e considera acertadamente que no N. nunca houbo o sonido labiodental /v/, rebatendo opiniós de Jungemann e Cintra, que admitían a existencia deste sonido no N. e a súa perda despois da Reconquista. Para ela, a distribución /b/, /β/ é a propia de todo o N. e a igualación destes dous fonemas no fonema /b/ deuse xa en época moi arcaica. Esta doctrina é totalmente válida e a única admisible.

O libro de C. Maia representa un punto de partida clave para os estudos que se fagan a partir de agora sobre a lingua medieval, debido á enorme cantidade de información que contén, e ó mesmo tempo é unha aportación que se presta ó comentario, porque a autora dá a súa propia opinión sobre unha boa serie de problemas candentes da lingua e isto fai que incite á discusión e inclusive a presentar hipóteses contrarias á súa. Por outra parte, nun traballo tan extenso é fácil que se cometan algúns errores na interpretación do material. Nas páxinas que seguen vou facer un comentario a algunas das propostas da profesora de Coímbra, aclarando algunas afirmacións e referíndome a algúns asertos que non me parecen válidos ou que poden interpretarse doutra maneira.

2. Normas de transcripción.— Levada pola súa grande meticulosidade, indica sempre as letras desenvolvidas. “Dadas as finalidades da presente edición, pareceu-me absolutamente imprescindível distinguir graficamente as letras originais das que resultaram do desdobramento de abreviaturas. Por ese motivo, recorri ao itálico para indicar as letras desenvolvidas. Parece-me ser este um princípio do qual um editor de textos antigos que se destinam a estudos de carácter linguístico não pode, sob qualquer pretexto, abdicar. Perante a transcrição de um texto, deve o leitor ter a possibilidade de saber o que está no original” (ps. 29-30). Por este motivo (e por outros) critica as transcrições de Martínez Salazar e Pedro de Azevedo (ps. 36, 39) e non lle “parece muito aceitável que em normas de transcrição para textos medievais portugueses propostas por filólogos se considere dispensável a indicação, através de qualquer proceso gráfico, das letras restituídas em consequência do desdobramento de formas abreviadas” (p. 29 n. 2), como se fai nas “Normas de transcrição para textos medievais portugueses” (*BF* XXII, 1973, 424). Esta rixidez de Clarinda Maia baséase na concepción de Menéndez Pidal e outros filólogos, que avogan por desenvolver en itálico as abreviaturas, e teño que dicir que eu tamén seguín este principio na edición de *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla* (Vol. I, 1975). Hoxe non comparto esta opinión e xa na *Crónica Troiana* (1985) deixei de facelo. Por moito que se trate de falar da importancia de resolver en itálico as abreviaturas, a verdade é que isto, na maior parte dos casos, non ten importancia ningunha e só causa estorbos. O lector non necesita saber, por exemplo, que sistematicamente no manuscrito o relativo ou conxunción “que” aparece abreviado en *q̄* ou que a sílaba -men- está abreviada en *m̄*, etc. Iso só terá importancia para o que queira fazer un estudio das grafías e este terá que acudir ós manuscritos e non ás edicións dos textos. O que si se debe é sinalar en cursiva aqueles casos susceptibles de máis dunha interpretación para saber cal foi a solución adoptada polo editor.

3. Vocalismo.— Nos textos medievais hai constante fluctuación do vocalismo átono, debido á pouca fixación da escrita e a que non hai moita separación entre as vocais *e*, *i* e entre *o*, *u* nesta posición. Isto acontece en textos galegos, portugueses ou doutras zonas da Península, como pode se-lo mesmo castelán. Por iso hai que actuar con cautela e non querer tirar desta fluctuación consecuencias para a lingua moderna nin tratar de xustificar tódalas desviacións, como fai C. Maia. Vexamos algúns casos.

3.1. Nas ps. 399-408 trata de xustificar tódolos cambios gráficos de o

en *u* en posición pretónica, que se deberían a diversas causas: presencia de *i* na sílaba seguinte, influencia de consoante labial ou palatal, etc. Todo isto para rematar dicindo que hai outras formas “que aparecem grafadas com *u* sem que exista, no contexto, qualquer tipo de condicionamento” (p. 406). Na p. 533 volve insistir no mesmo: “As condições que, na língua da época, provocavam o cerramento *o > u* eram, como vimos, várias e atingiam um grande número de formas de tal modo que elas bem podem ter constituído o ponto de partida da tendência para fechar todo o *o* pretónico em *u*”. Todas estas condiciones poderían xa ser obxecto de discusión, porque non se ve, por exemplo, a razón de que un *o* peche en *u* por efecto dunha consoante labial, pero máis que nada son todas elas innecesarias, pois non hai que pensar en causas estrañas para a alternancia *o/u* ou *e/i* nos textos medievais, senón admitir unha fluctuación espontánea entre as dúas vocais que afecta a calquera palabra. Tampouco se debe tratar de explicar *mesteyro*, que aparece nun documento galego, como forma “da língua falada da época” (p. 407) xurdida por asimilación (*moesteyro > meesteyro > mesteyro*). Esta forma illada deberase más ben a un lapso do escriba.

3.2. Tamén é difícil poder admiti-lo paso de *e* a *a* por efecto da consoante sibilante ou palatal nas palabras *arçabispô*, *asuçadera* e *Janebra* (p. 373 e 531), que aparecen unha soa vez e poden ser errores do escriba. De querer xustificalas, habería que botar man da asimilación ou disimilación, non do efecto das consoantes. Menos aínda se pode atribuí-lo efecto da sibilante á forma *sateenta*, moi documentada na época medieval (*La traducción gallega*, II, 1977, 1158) e antecedente do actual *satenta*. Na época medieval atopamos *setaenta*, *seteenta*, *sateenta*, *setenta* e *satenta*, o que nos indica que houbo posiblemente disimilación vocálica, se pensamos en *seteenta*, ou asimilación, se pensamos en *setaenta*.

3.3. Na p. 337 fala de “alterações fonéticas da língua falada da época”, explicables por asimilación ou disimilación, para *chentadijos*, *tode-las*, *selario* e *treslado*, que aparecen nunha ocasión, e *Netal* en dous documentos de Ourense. Nalgúns destas formas é posible que se trate de simples errores do escriba e no caso de *treslado*, o mesmo que noutras palabras con *tras-*, houbo igualación a *tres-*. Por outra parte, na p. 534 fala de asimilación ou disimilación para as formas *jerisdiçõ* e *titor*. A primeira debe ser un erro e a segunda parece ter outra explicación e debeuse orixinar xa no latín falado.

3.4. Nas ps. 310 ss. estuda os grafemas de referencia vocálica, facen-

do fonética e estendéndose na información que dan os gramáticos. Así, para a posición tónica indica por extenso a distinción que fan os gramáticos do séc. XVI entre *a* aberto e pechado e a diferencia entre *-amos* e *-ámos* (ps. 310-315), pero todo isto é innecesario, porque os documentos estudiados proceden do N. de Portugal e de Galicia e nestas zonas non se dá tal distinción. Tamén se refire á posición átona (ps. 327-339) e di que no séc. XVI xa existía a repartición entre [a] aberto e [a] pechado coma no portugués actual, onde hoxe é común este sistema. Para o medieval “é difícil determinar os valores do grafema *a* em posición átona: a principal dificuldade consiste em saber se a esse grafema correspondia sempre *a* aberto ou se, pelo contrario, ele representava, nalguns casos, también *a* fechado” (p. 327), aínda que está disposta a crer que xa había distinción. Non lle parece certa a idea de Silva Neto de considerar que o *a* pechado do portugués non é moi antigo. Para ela, como para Réyah, no Brasil estaríamos más ben nun movemento de restauración da vocal e non de conservación. Tamén “o facto de em galego actual o *a* nas posicóns átonas manter o seu timbre próprio, embora com realizacións mais frouxas do que em sílaba tónica, não é um argumento que possa invocar-se para comprovar decisivamente que no antigo galego-portugués o referido fonema não tinha un timbre fechado e fortemente relaxado como ocorre no portugués. É necesario ter presente que, desde há alguns séculos, o galego esteve sujeito á influencia do castelhano que, neste caso concreto, bem poderá ter contribuído para fazer penetrar na língua realizacións mais abertas e articulatoriamente menos frouxas” (p. 331). Contra esta interpretación hai que dicir que no galego non existe distinción entre vocal aberta e pechada, nin nunca a houbo, e non é posible sustentar argumentos deste tipo para falar da fonética. ¿Como se pode sentar, sen máis, que o castelán puido condicionar en séculos pasados a fonética do galego? Afirmar iso levaría a admitir que o castelán desde sempre era coñecido en toda Galicia á par do galego, en perfecta coexistencia, e que os nosos devanceiros estaban todo o día escoitando a lingua foránea. Isto non se pode admitir, como indicarei máis abaixo, e o máis correcto é pensar que, no caso de *a* átona, o galego, maioritariamente, conserva a pronuncia primitiva, coincidindo co brasileiro.

3.5. Na p. 356 fala da sílaba inicial indicando que “quando em inicial absoluto, o grafema *e* alterna, pelo menos nalgumas formas, com *i* ou até com o ditongo *ei*. Outras formas presentan invariavelmente o grafema *e*”. Aquí coloca un aserto que é válido para o portugués e non para o galego, onde non se coñece tal pronuncia, pois afirma que entre as formas

que teñen exclusivamente *e* “se situam muitas outras que a língua actual continua a grafar com *e*-, apesar de na pronúncia existir, de facto, [i]”. Tampouco é válido o que postula para as tres representacións gráficas: “Da análise dos diferentes tipos de grafia documentados em inicial absoluto, pode concluir-se que no galego-português, pelo menos desde o século XIII, /e/ se realizava, ou podia realizar-se, como [i] e, por vezes, como o ditongo *ei* [éi]. Certamente que também nesta zona existiu a primitiva realização [e], ainda hoje conservada nos falares do Alentejo e Algarve e nas modernas variedades brasileiras” (p. 357). Por outra banda, “as formas com ditongo inicial *ei-* (ou *ey-*), ainda que não muito numerosas, são indício de uma tendencia que, manifestando-se ainda actualmente em mirandês, no asturiano occidental e nalguns falares trasmontanos em contacto com falares leoneses, existiu também em antigo galego-português” (p. 357). “Desse modo, cremos que na região Entre-Douro-e-Minho e na Galiza existiam na língua falada formas com *e*-, com *i*- e com *ei*- . É possível que nem sempre fosse perfeita a relación entre cada um destes tipos de pronúncia e as respectivas formas gráficas: o grafema *e*- encobriria certamente, em muitos casos, pronúncias com *i*- ou, menos frequentemente, com *ei*-” (p. 358). Todo isto é moi problemático e aséntase en formas sospeitosas e en condicionamentos, ás veces, do portugués actual, onde hai tendencia a pronunciar como [i] a vocal en posición absoluta, cousa allea ó galego. As formas que temos son, por un lado, *egrega*, *eglegiario*, *jgreia* (e variantes), *igreiario* (e variantes) e *eygreia* (e variantes); por outro *hermáá*, *hermão*, etc. e *irmáá*, *irmão*, etc., así como *eréé* e *yréé* no mesmo documento de 1290, *yscritura* en 1348 e *Eynes* en documentos do XIV-XV. Se se atopasen moreas de formas con esta alternancia vocálica, podería admitirse o aserto de C. Maia, pero tendo en conta os casos que aparecen nos documentos, debemos ser cautos na interpretación e non falar de alternancia real na lingua, posto que a evolución de *ecclesia*, *germánus* e *Agnes* non está nada clara e foi interpretada de moi diversas maneiras, sendo moi discutible o aserto de que en *eygreia* e variantes “o ditongo *ei* não é etimológico, mas analógico” (p. 545).

3.6. Nas ps. 358-362 refírese ó *e* en posición pretónica, que para Herculano de Carvalho tería na época medieval e ata o séc. XVIII a pronuncia [e], que se encontra ainda hoxe nas variedades brasileiras e nos crioulos. C. Maia non admite isto. “Estou, contudo, convencida de que essa realización de *e* pretónico não existiria, no séc. XVIII ou até desde há alguns séculos antes, como traço generalizado en todas as variedades regionais e sociolinguísticas do português. É possível que, durante alguns

séculos, a língua se caracterizasse por um estado de flutuação fonética entre diferentes realizações de *e* pretónico: [e] e um [e] muito breve e relaxado possivelmente já bastante próximo do moderno [ə] central” (p. 359). Dubida para a época de aparición do novo sonido e para a rexión onde se orixinou. “Atendendo á actual distribución geográfica da conservación da pronúncia [e] em posición pretónica nas variedades europeas meridionais do português, assim como nas variedades brasileiras e crioulas que tão profundas afinidades revelam com aquelas, parece ser-se tentando concluir que a actual pronúncia [ə] se divulgou mais rapidamente e de modo absoluto nos falares setentrionais, de tal maneira que falares extremamente conservadores, como são os falares trasmontanos, minhoto e beirão, não conservam o mais pequeno vestígio da realización [e]” (ps. 359-360). En 1281 atopa *podroso* e en 1314 *smearedes*, en textos de Ourense, pero non se atreve a consideralos como mostras da tendencia a pronunciar [ə], por seren esporádicos e poder deberse a lapsos dos copistas, se ben lembra que formas conxéneres aparecen noutros textos galegos e portugueses e ainda hoxe na linguaxe popular. Para o galego considera que as monografías dialectais sobre algunha poboación ou rexión “não têm prestado a devida atención a este aspecto da pronúncia das vogais átonas” (p. 361). Ela fixo algúns inquéritos en Vilar de Calo e Ponte San Lázaro (preto de Santiago), con falantes da camada popular, e di ter encontrado diferentes realizacións: [e], [ə] e [ɛ]. A última aparece en palabras derivadas que tiñan [e], “as duas restantes são realizações polimórficas do mesmo fonema, coexistindo, portanto, na linguagem do mesmo falante. Simultaneamente com essas formas, surgem también outras com síncope de *e* pretónico. Estas formas falam a favor de uma vogal átona fortemente relaxada” (ps. 361-362).

Sobre todo isto hai que facer algunha aclaración. En primeiro lugar, a forma *smearedes* é, sen dúbida, lapso do escriba e *podroso*, no suposto de que non sexa un lapso, ten outra explicación, como ocorre coas formas do tipo *dreito*, *vran*, etc. citadas pola autora, que non falan a favor dunha vocal fortemente relaxada, senón que se explican pola tendencia popular a eliminar a vocal átona cando a precede unha consoante e a segue un *r* (*croa*, *dreito*, *frida*, *vran*, etc.). Por outra banda, as posibles realizacións polimórficas do mesmo fonema no mesmo falante hai que tomalas con desconfianza, porque moitas veces C. Maia déixase levar pola súa propia fonética nas transcricións que fai dos inquéritos galegos e non escolla o que realmente di o falante. Así, en Vilar de Calo di ter escoitado [tənəðór], [vɛrmiñu], [pəʃtañs], [ɛfərməðá], [fəzina], [məlós], [bərənu]

ou [pēsex^u], etc. e en Ponte San Lázaro [k^o məðeira], [pə̄skadila], [səxár], [peneira], [kaðeθeira] ou [ɔrelós]. Estas transcricóns non son exactas, pois nos lugares estudiados pronúnciase *s* implosivo e non palatalizado, o plural é *melóns* e *orellóns* e non *melós*, *orellós* (e nesta palabra é probable que *o* inicial sexa aberto), en *resina* o *s* é xordo e non sonoro, en *enfermedá* non se pronuncia con vocal nasal e perda da consoante senón con vocal oral + cons. nasal velar, a *gheada* non equivale a [x] senón a un sonido aspirado, en *cabeceira* é probable que pronunciasen con *seseo* e non con [θ] e a vocal final pronúnciase [ø] e non [u] ou [ū]. Por iso no caso da vocal *e* en posición átona o máis probable é que teñamos vocal [e], máis ou menos relaxada.

3.7. Nas ps. 376-378 fala do grafema *-i* en vez de *-e*, que “reflecte um fenómeno que já existiria na língua falada de então e que se manifesta ainda em vastas zonas dos actuais falares galego-portugueses e asturiano-leoneses: a realização de /e/ final como [i] ou como uma vogal de timbre intermédio entre *-e* e *-i*” (p. 376). Sinala [i] en Ourense, xunto á fronteira con Portugal, e di que o *ALPI* “assinala a pronúncia *-i* em toda a Galiza” (p. 376 n. 1). Nos textos medievais atopamos grafías do tipo *dizi*, *figi*, *pugi*, *viintj*, etc., que “não dão lugar para dúvidas sobre a existência de um fonema /i/ átono final. É possível que tenha contribuído para a fusão das duas entidades fonológicas o facto de o fonema /e/ poder oferecer a realização [i] ou realizações com um timbre intermédio entre [ɛ] e [i]. As grafías citadas no texto, recolhidas em documentos de Portugal e de Galiza, a partir do século XIII, provam que, desde essa época, existia essa tendéncia em galego-português” (p. 376-377 n. 3). Por iso considera que “o interesse das formas registadas está principalmente em permitir situar cronologicamente esse fenómeno, pelo menos no século XIII, mas muito provavelmente desde época anterior. É possível que, desde o inicio, o facto apresentasse em galego-português, características idênticas ás que ainda hoje apresenta em português e em galego e ás que se manifestam en asturiano-leonés: isto é, que, ao lado da realización [-i], a vogal final pudesse apresentar-se como uma vogal indecisa entre [-e] e [-i] ou até como [e]” (ps. 377-378). Aínda que C. Maia está convencida da presencia dun fonoema [i] en posición final, é moi discutible esta suposición. En primeiro lugar, é falso dicir que no galego actual se pronuncia [i], posto que maioritariamente temos [e], polo que non podemos pensar nunha continuidade entre os exemplos medievais e a suposta pronuncia moderna. En segundo lugar, estes exemplos medievais poden ter outra explicación. Moitos deles son exclusivos do XIII e outros pódense explicar por asimila-

ción (*fiqui*, *firmi*, *libris*) ou por analogía con outras formas próximas (*mobli* por *mouil*). Pero tamén é importante indicar que as formas do tipo *figi*, *quigi*, *pugi* ou *li*, *lli* alternan con *fige*, *quije*, *puge*, *le* ou *lle* e proceden de formas latinas con -ī. Isto condicionou a conservación da vocal e a posible alternancia medieval, o que deu lugar á palatalización da consoante. Esta alternancia con -i / -e desapareceu axiña e non deixou restos no galego, pois hoxe temos como formas *quixen*, *fixen*, *puxen*, *lle*, etc.

4. Metafonía e vocais finais.— Nas ps. 412-420 e 525-526 fala por extenso de -ō e -ū finais de palabra, da súa evolución do latín ó romance e da metafonía, con importantes consideracións. En portugués hoxe realízase [u] e “em certas zonas da Galiza surge [-u] e não só em áreas fronteiriças imediatamente vizinhas de Portugal, mas a realización mais frecuente é [-ɔ]; pode, contudo, nalgumas zonas ouvir-se a realización intermédia [-ゅ], [-ゅ] ou [ゅ]” (ps. 413-414). Hoxe non hai distinción na pronuncia entre o singular e o plural, pero C. Maia considera que nos territorios ó S. do Douro habería unha distinción entre [-u] < ū e [-ɔ] < ō, polo que os substantivos e adjetivos rematarían no singular en -u e no plural en -os. Por iso no singular habería unha acción metafónica sobre e, o tónicos. En cambio, para ela todo leva a crer que ó N. do Douro, e sobre todo na actual provincia do Minho, o resultado debeu ser [ɔ] < -ū, -ō finais. Entón aquí primitivamente non se daría a metafonía no masc. sing. e de aí que nesta zona aparezan *aquelo*, *desto*, *esso*, *dello*, etc. e só haxa un caso de *isto* en 1281. Frente a esta situación, na parte meridional da rexión de Entre-Douro-e-Minho hai formas con -e e con -i (*esto*, *isto*) e esta coexistencia no séc. XIII “parece permitir concluir que, ao lado de [-ɔ], a vogal da sílaba final podia también apresentar-se como [-u]. De facto, i tónico de formas como *aquistó*, *isto* non pode explicar-se doutro modo senão como o resultado da acción metafónica exercida por [-u]” (p. 417).

4.1. Tamén para o galego presenta unha serie de hipóteses. Na maior parte do territorio terían confluído en /o/ tanto ū coma ō, perdéndose a distinción entre as dúas vocais. Autoriza esta interpretación o feito de ser [-ɔ] o resultado máis representado e “sobretodo o facto de non ter ocorrido, numa grande área galega, uma metafonía idéntica à portuguesa, ou seja, produzida por [-u]. Desse modo, [-ɔ], que ocorre normalmente no galego actual, deve ser muito antigo, remontando certamente ás origens do idioma. Portanto, desde o inicio, em quase toda a Galiza, os substanc-

tivos e adjectivos masculinos terminariam no singular em [-o] e no plural em [-os]. Parece, contudo, de admitir que também se tenha mantido, nalgumas zonas, a distinção entre [-u] < ū e [o] < õ. De facto, nalgumas regiões deve ter-se distinguido originariamente entre [-u] do singular de substantivos e adjectivos e [-os] das correspondentes formas de plural. Só assim se explica o aparecimento, nalgumas zonas, de formas que, no singular, sofreram metafonia produzida por [-u]. Parece, além disso, bastante provável que nalgumas regiões, onde originariamente existiu a distinção entre [-u] e [-os], ela se tenha perdido, quer devido à generalização do vocalismo da sílaba final mais geral na Galiza, quer em virtude da castelhanização da região que se processou sobretudo a partir dos séculos XIV e XV. Efectivamente, há zonas onde, embora actualmente haja [o] na sílaba final, é de presumir que originariamente houvesse [-u] dada a existência de formas com metafonia. Confirma essa suposição, em primeiro lugar, o facto de no galego actual existir ainda [-u] ou realizações intermédias entre [-u] e [-o]; e, por outro lado, o aparecimento, em textos antigos da Galiza, de formas de pronomé demonstrativo, que historicamente representam formas latinas de neutro, com *i* na sílaba tónica” (ps. 417-418). Lembra que nos textos medievais son más correntes as formas do tipo *esto*, pero que nos documentos da provincia de Pontevedra hai abundantes casos de *isto* e tamén, esporadicamente, nos documentos doutras zonas. “Não pode duvidar-se de que essas formas sofreram metafonia” (p. 418) e “elas comprovam, de modo indirecto, a existéncia, nalgumas regiões galegas, da persisténcia de [-u] proveniente de ū latino” (p. 419). Amais, non deixa de surprender que a actual distribución xeográfica das formas con *i* na sílaba tónica sexa moi aproximada da que deixan entreve-los antigos documentos. En resumo, “em relação ás formas de singular de substantivos e adjectivos e á primeira pessoa de plural de formas verbais, o resultado mais frequente na região estudada seria [o], embora se possa também admitir com bastante segurança que noutras zonas fosse [u]. As formas de plural, assim como a primeira pessoa do presente do indicativo ou certas formas conjuncionais como, por ex., *pero*, terminariam inicialmente em [o]. Neste último caso, ou seja, em formas em que a vogal da sílaba final representa õ do latim, é de supor que nalgumas zonas, pelo menos desde o século XIII, tivesse começado a fundir-se com [-u] < ū, certamente em virtude da proximidade dos dois sons. Desse modo se explicam as grafias como *caualeyrus*, *velhus*, *muytus*, ou *peru* etc. Não pode pensar-se que essas formas sejam apenas o resultado da atracção gráfica exercida pelas formas com [-u] < ū, uma vez que,

no caso de formas com esta proveniênciia, as grafias com *-u* são, como vimos, muito raras... Isso significaria que, pelo menos desde o século XIII, *-os* do plural de substantivos e adjetivos, assim como *-o* da primeira pessoa do presente do indicativo ou de algumas formas conjuncionais (por exemplo, *pero*) se realizava ou podia realizar-se como [u]. Este dado é importante, pois permite concluir que a metafonía produzida por [-u] é anterior ao século XIII. Aliás, as formas pronominais atrás indicadas, que representam formas latinas de neutro (cf. *isto*, *aquisto*, *aquillo*, etc.), confirmam essa suposição” (p. 419-420). Pola súa parte, “na Galiza, veio a generalizar-se a pronúncia [-ɔ], quer por propagação do timbre mais frequente nessa região, quer em virtude da interferencia entre galego e castelhano produzida sobretudo a partir dos séculos XIV e XV” (p. 420 n. 5).

4.2. O problema da metafonía en portugués e en galego é difícil de resolver e, ó meu ver, tampouco o conseguiu facer a autora portuguesa na súa longa dissertación, aínda que coida que as informacíons que se deron antes do seu traballo sobre o proceso metafónico eran bastante vagas e que ela o esclarece, podendo agora indicar que se debeu producir en data anterior ó século XIII. Unha cousa que sempre lle falla é a información sobre o galego, que resulta extremamente incompleta ou mal interpretada. Dicir, por exemplo, que o sistema vocálico primitivo se puido ver alterado pola influencia do castelán é inadmisible e vai en contra da realidade lingüística. Tamén hai que ter coidado coas transcricóns que se fan da pronuncia do -o átono final, pois no galego, maioritariamente, témo-la pronuncia [-ɔ], moi pechado, que un oído condicionado pola súa pronuncia, como lle pasa a C. Maia, pode interpretar coma [u].

4.3. Para min é difícil poder admitir que houbo zonas, en Portugal e en Galicia, que distinguiron nos primeiros tempos na pronuncia entre [u], procedente do latín -ū, e [ɔ], procedente do latín -ō, mentres que outras zonas fixeron confluír no mesmo resultado [ɔ] as dúas procedencias. Contra isto están as grafías e está, en parte, a fonética. Sería moi estranho que as zonas que mantiveran, nun principio, a pronuncia [u] no singular, dando lugar á metafonía da forma do masculino frente á do femenino e ás do plural, non impuñesen tamén a grafía -u no singular. Se temos no galego, maioritariamente, a pronuncia [ɔ] e se a grafía en galego e en portugués foi sempre con -o, tanto na época medieval coma nos séculos posteriores ata os nosos días, e nunca con -u, isto parece indicar que a pronuncia medieval primitiva no singular era con [ɔ] en todo o territorio lingüístico, pois sería un contrasentido que, se o latín -ū final dese en ro-

mance [u], se grafiase sistematicamente con -o. Os casos medievais coa grafía -u son escasos e concétranse no séc. XIII, debéndose explicar por grafía latinizante.

4.4. O fenómeno da metafonía debe ser anterior ó séc. XIII, porque doutra maneira resulta difícil explicalo. Sabemos que no latín vulgar houbo igualación de ū, õ átonos ou tónicos e, polo tanto, se pensamos que a metafonía só foi exercida polo -ū final latino, temos que remonta-lo fenómeno a unha época primitiva. O que non podemos é admitir que no séc. XIII había unha diferencia en certas zonas dialectais entre o singular con [-u] e o plural con [-o]s. Amais disto, o galego vólvenos presentar outro problema frente ó portugués, que non estudia C. Maia. Trátase da distinta actuación da metafonía. No portugués dáse só no masc. de singular das palabras que tiñan vocal tónica aberta, que se opón así ó plural e ás formas de feminino (nos adxectivos), dándose ó mesmo tempo o proceso analóxico posterior de abertura da vocal tónica no plural e no feminino cando en latín era pechada (*formoso, formosos, formosa, formosas*). No galego a metafonía non ten carácter xeral, pero nas moitas zonas onde se coñece ten unha actuación totalmente diferente, afectando tanto á forma de singular coma a de plural (*medo, medos*). Por outra banda, cando a vocal tónica latina era pechada non se produce a diferenciación de tipo portugués, permanecendo a vocal pechada. Polo tanto, a metafonía, cunha orixe común e remota, desenvolveuse de maneira diferente nas dúas comunidades lingüísticas, da mesma maneira que se desenvolveu tamén de maneira diferente o vocalismo átono final, coa conservación maioritaria no galego de [o] e co cambio xeneralizado en portugués para a pronuncia [u] no singular e no plural.

4.5. Sobre a argumentación de C. Maia aínda podemos facer outras consideracións. Así, hai que reface-la doctrina nas pasaxes indicadas (e tamén ps. 513, 684, 689), en que fala das formas *isto, iso, aquilo*, en lugar de *esto, eso, aquelo*, como orixinadas pola metafonía producida por -u final. A verdade é que non coñecemos unha razón convincente para o cambio de e- tónico en i- nestes casos, pero tampouco resolvémo-lo problema dicindo que son formas metafónicas causadas polo -u final, porque non é certo e en contra desta afirmación está o resto das palabras coa mesma situación nas que non se produciu tal cousa, como en *seco, acedo, espeso, feo*, etc., etc. Amais, ¿como se xustifica o sistema dunha boa parte do galego oriental, que se caracteriza precisamente por todo o contrario, é dicir, polas formas *iste, ise, aquil, il*, frente a *esta, esto*,

esa, eso, etc.? A realidade é que esas formas con *i*- son excepcións á regra xeral e non sabemos con certeza como se orixinaron. Tampouco é válida a afirmación das ps. 831, 834 e 854-855 referente ás formas *sigo*, *sinto*, *sirvo* e *visto*, para as que pensa que a vocal *i* “resulta do fechamento da vogal /e/ produzido primeiro pela inflexión vocálica causada pela semivogal i e, mais tarde, no fim do período arcaico, pela acción da metafonía exercida pela desinéncia -o /u/” (p. 831). Non podemos admitir tal afirmación porque no portugués, no período arcaico, tódalas primeiras persoas do verbo estaban na mesma situación e non hai ningunha razón que nos permita facer distingos canto á posible actuación da vocal final, supostamente pronunciada [u], de maneira exclusiva sobre unhas cantas formas, deixando as outras intactas. Por outra banda, a forma *sinto* é común ó galego e as formas *sigo*, *sirvo*, *visto* son comúns ó galego e ó castelán, o que invalida totalmente a hipótese, pois no castelán sería imposible admiti-la acción da metafonía por /u/ nos fins do período arcaico, posto que nunca coñeceu este fenómeno.

4.6. Outra corrección haina que facer nas ps. 412, 420, 526 e 879, onde fala da forma *peru*, en lugar de *peró*, grafía que “permite concluir que já no séc. XIII o acento podia incidir na penúltima sílaba e que ao grafema -o podia corresponder o som [u]. Provavelmente, os dois tipos de acentuación corresponderiam a dois empregos possíveis da forma: ou em posición inicial e, portanto, proclítica, ou no interior da frase” (p. 879). Esta teoría non é válida por non existir tal forma, pois o que di o texto é *per u* ‘por onde’. En relación con esta forma, están as grafías *caualeyrus*, *uelhus* e *muytus*, para as que non se debe admiti-la doctrina da p. 420 citada más arriba. Mais ca pensar que algunas zonas igualaron no séc. XIII o resultado primitivo [-o] ó resultado do singular [-u] e de aí as grafías do plural en *-us*, haberá que interpretar estas formas como falsa resolución dunha abreviatura. Nos textos latinos a terminación *-us* indicábase normalmente polo signo de abreviatura 9 e, cando se comezaron a escribir textos en romance, seguiuse utilizando este mesmo signo, agora co valor romance de *-os*. Esta dualidade de interpretación fai que, algunas veces, os escribas interpreten á latina e transcriban en romance *-us*, en textos galegos ou portugueses, pero isto non nos permite concluir que a pronuncia real fose *-us*, cando aínda hoxe no galego témo-la pronuncia con [o]. En todo caso, o que nos permiten algúns textos moi arcaicos é pensar que nalgúns exemplos aínda témo-la terminación latina sen alterar.

5. Vocais nasais.— Un punto importante constitúeo a consideración que fai das vocais como nasais cando van seguidas de consoante nasal: “No que se refere ás vogais nasais, procurou respeitar-se escrupulosamente a grafia dos textos medievais estudados, mantendo o til nos casos em que ele aparece. Qualquer outro tipo de transcripción que substituísse esse signo por *n* ou *m* desvirtuaría o sistema ortográfico da época. Desse modo, na representación das vogais nasais usou-se ora o til, ora *m* ou *n* após vogal de acordo com a grafia oferecida pelos manuscritos” (ps. 28-29). Levada por esta interpretación, oponse ós paleógrafos, os cales, “pelo facto de considerarem o ‘til’ um sinal de abreviatura, e não um signo gráfico que representa de modo directo o carácter nasal da vogal, propõem a sua substitución pelas nasais *m* ou *n*” (p. 29 n. 1). Por iso, consecuentemente, interpreta sempre como vocal nasal as secuencias *an*, *en*, *in*, *on*, *un*, en posición interna ou final, e non como vocal + cons. nasal: “O facto de se tratar de processos gráficos perfeitamente equivalentes e alternantes permite-nos concluir que *-m* e *-n* não tinham, quando a entravar uma sílaba, os valores de nasal bilabial e nasal alveolar respectivamente, sendo apenas processos gráficos de assinalar a nasalidade” (íd. 321-322). Isto é válido para ela desde o século XIII (íd. 741) e tanto para os textos portugueses coma para os galegos, atrevéndose a dicir que “na historia da língua galega se verificou um fenómeno que marcou uma diferença essencial entre a língua antiga e o galego actual e entre este e o portugués. Refiro-me à perda do carácter nasal das vogais vulgarmente chamadas vogais nasais: a antiga vogal nasal aparece agora desdobrada en vogal + consoante nasal” (íd. 389; cf. tamén ps. 306, 322-323, 348, 373-374, 386-388, 391-392, 512, 596, 602, 614-615 e 834).

5.1. A suposición de que as combinacíons *-an*, *-en*, *-in*, *-on* e *-un* se pronunciaban desde o séc. XIII [ã, ê, ï, õ, û] é praticamente xeral entre os autores portugueses e estranjeiros e sobre ela escribín un longo artigo para o libro-homenaxe a Joseph M. Piel que prepara Dieter Kremer e que aparecerá dentro duns meses. Nel trato de demostrar como isto é totalmente falso e que non é lícito supor que nos primeiros tempos temos vocal nasal, senón “vocal oral + cons. nasal”. O galego conserva hoxe en tódolos casos a consoante nasal con pronuncia velar e non podemos pensar que primeiro se pronunciou *pã*, *bê*, *fî*, *razõ*, *comû*, etc. e que despois se repuxo a consoante. Se pensamos con sentido común, debemos admitir que, nun principio, o portugués, o galego e o castelán tiñan a pronuncia “vocal + cons. nasal”, que se conservou en galego e en castelán, e que no portugués, especialmente a partir do XIV, comezou un proceso de

igualación entre as terminacións *-an* e *-on*, operado en dobre sentido, coa absorción final na maior parte do dominio lingüístico da terminación *-an* polo ditongo *-ão*.

5.2. Sobre a terminación *-ane* lembra ós autores que pensan na perda da vocal final e na transformación posterior do *n* en resonancia nasal e a opinión de Leite de Vasconcelos, para quen habería síncopa do *-N-* e formación de **-æe*. “Que, efectivamente, a evolución se deve ter processado neste sentido parece comprová-lo o aparecimento, nos textos galegos agora publicados, de algúns topónimos de origem germánica (ou, eventualmente, latino-cristáos) con perda de *-N-* e conservación da vogal final” (p. 585). Baséase para isto nun documento de Lugo (de 1414), onde se le *Candæ, Meylaen e Romaen*, e noutro de A Coruña (de 1269), coa forma *Fondõe* (íd. 602 n. 2), que representan limitadísimas excepcións á regra xeral e que non se poden tomar como prototipo da evolución normal, tratando de explicá-los feitos ó revés de como se produciron. Catro exemplos illados en dous documentos, e para máis topónimos, só se deben tomar con desconfianza e non tentar tirar deles postulados inexistentes. Esta explicación non a podemos admitir, pois ben se sabe, non só polo galego e polo portugués, senón tamén por outras linguas románicas, que as consoantes *-L-* e *-N-* (e algunhas máis), seguidas de *-E* final latino, passaron a ocupar a posición final da palabra por perda da vocal. A perda de *-L-* e *-N-* no Occidente produciuse en época posterior á da desaparición do *-E* final latino.

5.3. Na p. 306 refírese ás grafías *ūna*, *dūna*, *cūna*, *algūnas*, *īn*, *ūn*, *pām*, etc., que aparecen en textos galegos, e considera que “teriam na língua da época uma pronúncia do tipo [ūŋa], [kūŋa], [dūŋa], que ainda vive no galego actual e na linguagem popular portuguesa de algumas regiões” (íd. n. 3). Na p. 578 cita *algūnas*, *pēna*, *persōnas*, *ūna* e *īna* e di que “tais formas parecem dever ser interpretadas como o resultado de uma contaminação dos dois processos gráficos mais frequentes para representar a nasalidade proveniente da síncope de *-n-*, sendo um deles a sua transcrição por um til e outro por *-n-*”. Na p. 614 volve citar *algūnas*, *dūna*, *īna* e *ūna* e nas ps. 612-613 n. 3 insiste en que “no galego actual assim como na linguagem popular portuguesa de algumas regiões, especialmente do Norte do País, a vogal que precedia *-n-* etimológico é seguida de nasalidade velar: [ūŋa]” e pregúntase se “no período que nos ocupa, a vogal que antecedia *-n-* etimológico era apenas uma vogal nasal ou seria já seguida de nasalidade velar, à semelhança do que acontece no galego

actual e na linguagem popular portuguesa?” As grafías *niūha*, *niumha*, *unha*, *unhas* “parecem fazer crer que a nasalidade velar já se havia desenvolvido”. Estou de acordo en que as grafías do tipo *ūna*, *persōnas*, *pēna*, etc. representan unha contaminación, pero non deben interpretarse como formas fonéticas vivas. Son poucos os casos en que aparecen e deben considerarse errores do escriba. O feito de que unha consoante nasal poida representarse por *til*, *m* ou *n*, fai que, ás veces, erradamente, se coloque o til e a consoante ó mesmo tempo, como en *pām*; outras veces é alternancia entre a forma alatinada con *-n-* e a romance con vocal nasal a que leva á dobre representación, como en *pēna*, co agravante de que neste caso o latinismo *pena* substituía ó primitivo *pēa*. O caso das formas derivadas do indefinido e numeral *u n u s*, *u n a* é máis complexo, posto que nos textos medievais alterna a forma plena *ūu* coa apocopada *un* e isto debeu condiciona-la aparición de variantes fonéticas e gráficas. Lembremos, finalmente, que no galego mod. a forma do feminino é [uŋa], sen vocal nasal.

5.4. Nas ps. 323-324 refírese ás formas que están sen *til*, do tipo *capelaes*, *yrmados*, *verao*, etc. e di que “se, efectivamente, os exemplos registados nos documentos galegos não representam simples esquecimento dos copistas, então estamos em presenza de formas que documentam, desde a segunda metade do século XIII, a tendênciia para a desnasalação que afectou o galego” (p. 323 n. 1). Despois refírese á grafía do tipo *gráida*, *yrmáós*, etc. e considera que “naturalmente que não é fácil saber se essas formas eram já o reflexo, na língua escrita, da tendênciia para a desnasalação que afectou o galego e, em relação a palavras com determinada proveniênciia –as que representam historicamente formas latinas em -ANA – também a região portuguesa de Entre-Douro-e-Minho” (p. 324). Non se entende moito esta dúbida en C. Maia nun caso tan claro, como é o da desnasalización das vocais desde o séc. XIII, cando é partidaria de xustificar sempre favorablemente tódalas peculiaridades que aparecen nos documentos, aínda que sexan errores evidentes dos copistas.

6. Referencias ó galego.— Sempre que fala do galego, non o fai con independencia, senón a partir da situación do portugués actual ou da do séc. XVI, e isto lévaa a cometer certas incongruencias. Outras veces a información sobre o galego baséase exclusivamente na *Gramática elemental del gallego común* (ed. 1970) de Carballo Calero, que non é o texto que lle podía suministra-los mellores datos, posto que despois deste libro apareceron outras contribucións lingüísticas con información más segu-

ra e actual. Vexamos algúns casos, amais dos que se citan nos outros apartados.

6.1. Nas ps. 325, 588, 591, 607-608, etc. segue sempre a Carballo Calero para falar do galego atlántico, do continental ou central e do setentrional, canto á distribución dalgunhas terminacións e dos tres resultados que se coñecen no plural, esperando “que o *Atlas Lingüístico Galego* presente uma distribución precisa e tanto quanto possível rigorosa dos trés resultados” (p. 608 n. 1). A distribución de Carballo está ultrapassada e xa se fixo unha clasificación rigorosa baseada nos materiais do *ALGa*. Cf. A. Santamarina, “Dialectoloxía galega: historia e resultados”, en D. Kremer e R. Lorenzo, *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do Coloquio de Tréveris*. Santiago (Xunta de Galicia), 1982, 153-187; F. Fernández Rei, “Bloques e áreas lingüísticas do galego moderno”, *Grial* XX, 1982, 257-296; íd. “Áreas lingüísticas do galego actual”, en *XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filología Romániques. Tom II. Secció I. Lingüística Diacrònica i Dialectología*. Palma de Mallorca (Ed. Moll), 1985, 485-497; tamén no artigo *Galego da Gran Enciclopedia Gallega*, t. 14, ps. 222-255, esp. 234-239. Véxase ultimamente do mesmo F. Fernández Rei “Aplicación da dialectoloxía na aprendizaxe do galego común”, *Grial* XXV, 1987, 131-150.

6.2. Nas ps. 345-348, cando fala dos demostrativos *esta*, *esa*, *aquela* e do persoal *ela*, di que “em relação à zona galega, não dispomos de um conhecimento global da pronúncia da vogal tónica dos pronomes pessoais e demonstrativos considerados: *ela*, *esta*, *essa*, *aquela*. As gramáticas galegas citam essas formas, mas nada dizem sobre o timbre da vogal tónica. As monografias dialectais fornecem alguns elementos, naturalmente fragmentários e dispersos; mesmo assim, colhe-se aí um dado importante: existem na Galiza, em regiões bastante distantes, formas de feminino dos pronomes considerados com [e] na sílaba tónica” (ps. 346-347). Cita a Couceiro, que indica vocal aberta en *ela*, e quéixase de que non faga o mesmo en *esta*, *esa*, para as “que seja de presumir que ... tenham vogal aberta” (p. 347 n. 1). Neste caso C. Maia está condicionada pola evolución do portugués e non ten en conta os traballos citados de Fernández Rei ou Santamarina, así como a *Gran Enciclopedia Gallega*, onde se indica claramente que o galego conserva a pronunciación primitiva *esa*, *esta* e que só hai cambios nos casos de *ela*, *aquela*, que conservaron a vocal pechada na zona oriental e a abriron na zona occidental, posiblemente por analogía coa terminación *-ela*.

6.3. Na p. 318 di que no galego moderno “quando seguido de nasal inicial da sílaba seguinte (*m*, *n*, *ñ*), /a/ tónico é realizado com idêntico grau de abertura e sempre mais ou menos nasalizado. O grau de nasalidade é variável, oscilando entre diferentes graus de perceptibilidade”. Débese aclarar que a nasalización do galego só se dá de maneira clara cando a vocal vai entre dúas consoantes nasais: [mánta].

6.4. Nas ps. 351-352 fala do valor do grafema *e* na sílaba tónica seguido de consoante palatal e considera que “em relação à Galiza, onde ainda actualmente surge, de modo regular, [e], creio poder afirmar-se, com relativa segurança, que, no período a que se refere o presente estudo, era essa a pronúncia mais frequente ou até a única existente”. Sobra o de “relativa” ou o de “pronúncia mais frequente”, porque no galego sempre existiu unicamente a pronúncia [e]. Claro que C. Maia di que “com carácter esporádico, podem registar-se na Galiza algumas formas com uma semivogal ligeiramente perceptível” (p. 352 n. 1), afirmando ter oído en Vilar de Calo [leiña], cousa impossível. Evidentemente, o oído tracionou-nos e o mesmo lle pasa na p. 354 n. 2, 3, onde rexistra en Vilar de Calo [pértex^u] e en Ponte San Lázaro [pértixu] e [lébedo]. En todos estos casos a pronúncia é com [o] moi pechado e nunca con [u].

6.5. Nas ps. 517-518 fala da alternancia *oi* / *ui* e di que as formas con *o* aínda se manteñen “actualmente nalgumas regiões da Galiza” (p. 517 n. 4). Hai que precisar que as formas co ditongo *oi* non aparecen só nalgunhas rexións de Galicia, senón que ocupan a maior parte do territorio, como pode verse nos traballos citados de Santamarina e Fernández Rei.

6.6. Nas ps. 528-529 e 643 refírese ós grupos *qua-*, *gua-* átonos, que poden estar representados por *co-*, *quo-* ou *go-*. Esta particularidade é hoxe típica de varias rexións portuguesas, especialmente do falar miñoto e para o galego actual “não encontrei nas monografias consultadas referencia a este facto, a não ser em povoações vizinhas da fronteira com Portugal” (p. 529). Para o medieval cita Huber e García de Diego e non *La traducción gallega*, onde hai abundante documentación medieval (II, 698-701, 1069-1070). No galego moderno existen *coresma*, *corenta*, *contía*, *gorentar* e tamén se citan *gorecer*, *gorida*, *gorir*, *gornecer* e palabras derivadas. Outra forma existente é a combinación *cortafeira*.

6.7. Na p. 554 n. 1 di que o adjetivo *outo*, *outa* aínda se usa en galego, “mas apenas como qualificativo de substantivos referidos a coi-

sas: *montouto* ‘monte alto’; *toxosoutos* ‘tojos altos’, etc.”. Baséase para isto no *Diccionario* de Eladio Rodríguez, que lle fai cometer un erro, pois *outo* non se usa hoxe nin nunca se usou no galego, aparecendo exclusivamente en topónimia: *Montouto*, *Toxosoutos*, *Barouta*, etc.

6.8. Na p. 595 cita *çenteyo* e *çenteo* nun documento de Lugo de 1500, “o que prova certamente a flutuación fonética entre os dois tipos de formas que já então se verificava não só na linguagem do notário do texto, mas na linguagem falada da regiāo, ou até mesmo de toda a Galiza. Aliás, ainda hoje no galego falado tem carácter facultativo o desenvolvimento da semivocal *j* anti-hiática nas terminaçōes *-ea*, *-eo*”. Hai que aclarar que na maior parte do territorio galego non hai vocal antihiática e que nos lugares onde existe non se limita ás terminaçōes *-ea*, *-eo*, senón que aparece sempre que quedan dúas vocais en hiato (*-aia*, *-aio*, *-oio*, etc.).

7. As sibilantes.— Nas ps. 438-468 fai, con extremo detalle, o “estudo dos grafemas que presentam as africadas e fricativas alveolares (/š/ → /s/; /ž/ → /z/; /ʃ/ e /ʒ/” (p. 438), falando noutros lugares do enxordecimiento de /ž/ (ps. 471-472) e das alteraçōes ocorridas no sistema consonántico durante o período que estudia (ps. 503-507). O estudio é completísimo, tanto desde o punto de vista dos grafemas coma do da fonética, e estou de acordo cunha boa parte da doctrina exposta, se ben hai algúnsas interpretacōes que non me convencen e outras que me parecen discutibles. Un primeiro punto que cómpre aclarar é a definición destes sonidos. Para C. Maia as africadas primitivas /š/ e /ž/ eran “pré-dorso-alveolares” e transformáronse na mesma época medieval en “fricativas pré-dorso-alveolares”, opoñéndose ás “fricativas ápico-alveolares” /š/ e /ž/ (ps. 438, 454, 503, 506-507, 621, etc.). É difícil saber como eran realmente os sonidos primitivos e pode ser certo que fosen alveolares, pero o que non podemos esquecer é que tamén eran dentais. Polo tanto, se non lles queremos chamar simplemente “africadas / fricativas predorso-dentais”, teremos que designalas como “predorso-dento-alveolares”.

7.1. Na argumentación da autora é importante a distinción que fai entre a evolución no galego e no N. de Portugal, cunha teoría nova e digna de discussión. C. Maia mostra como nos documentos, desde o XIII, hai confusións gráficas entre as sibilantes xordas *ç* (ou *c*) e *s* ou *ss*, como en *Garsia*, *uerssas*, *conusuda*, *possições*, etc. Isto indica que, desde o XIII, a africada tiña começado a transformarse en fricativa “e como consequēn-

cia desse processo fonético, resultou a confusão de /s/ ($\leftarrow /{\hat{s}}/$) e / \dot{s} /, uma vez que era relativamente pequena a margem de segurança entre os dois fonemas. Assim, o primitivo sistema de sibilantes de quatro fonemas (/ \dot{s} /; / \dot{z} /; /s/; /z/) tinha começado a evoluir, através da etapa intermédia (/s/; /z/; / \dot{s} /; / \dot{z} /), para um sistema mais simples, apenas de dois membros, possivelmente pré-dorsais (/s/ e /z/” (p. 447). Desta maneira habería un impresionante paralelismo co que aconteceu no S. de Portugal (con exemplos desde o séc. XIII) e en Andalucía. “Desse modo, parece dever admitir-se que surgiram em toda a Península diferentes focos de confusão de sibilantes, mais ou menos contemporâneos, ainda que independentes” (p. 449; íd. 457 n. 7). Para ela “alguns desses focos situar-se-iam na Galiza, um pouco por toda a província, conforme parece dever concluir-se dos exemplos atrás registados. Essas formas, documentadas a partir do séc. XIII, devem considerar-se antigas manifestações do processo de igualação de /s/ e / \dot{s} / que viria a consumar-se, com o decorrer dos séculos, apenas em parte do galego occidental ou atlântico. Na região galega em que se perdeu a distinção entre os dois referidos fonemas, ou seja, na zona “seseante”, o único fonema sibilante existente é, em geral pré-dorsal, embora haja também alguns pontos de “seseo” apical. No restante território distingue-se entre /s/ e /θ/ e é esta oposição que se considera como pertencente à norma literária do galego. O “seseo”, pelo contrário, é reputado um traço fonético de carácter dialectal, próprio dos níveis sociolinguísticos mais baixos” (ps. 449-450). En cambio, nos documentos de Entre-Douro-e-Minho, “como era de esperar numa região que ainda actualmente mantém, em parte do seu território, a distinção fonológica entre as quatro sibilantes (/s/, /z/, / \dot{s} /, / \dot{z} /)”, non hai “confusões gráficas idênticas às apresentadas pelos documentos galegos” (p. 451) e os do S. de Portugal. A única excepción é *ceruyço* en 1289.

7.2. Para a africada sonora é idéntico o proceso e nos textos galegos aparecen desde o séc. XIII confusións gráficas entre z e s (*dis, uoses, disimo, diuizada, mongez, trez*, etc.). “Do que fica dito parece ser possível interpretar as formas citadas como manifestações do fenómeno do “seseo” que, aliás, deve ter tido o seu início na posição implósiva, onde z era um som articulatoriamente relaxado” (p. 456). A análise destas formas permítelle concluir “em primeiro lugar, que a pré-dorso-alveolar sonora tinha deixado, pelo menos desde o século XIII, de ser africada, transformando-se em fricativa. Por outro lado, como consequência dessa transformação, resultou a confusão de /z/ e / \dot{z} /, a qual se traduziu em confusão no uso dos grafemas -s-, -z- e - \dot{s} (e - \dot{f}), - \dot{z} . Portanto, as referidas formas

gráficas devem ser interpretadas como manifestações do fenómeno de igualação dos fonemas /z/ e /ʒ/, que, com o decorrer dos séculos, viria a consumar-se apenas em parte das provincias de La Coruña e Pontevedra. No entanto, a julgar pela localización das formas gráficas atrás citadas, inicialmente esses focos de confusão de sibilantes distribuir-se-iam um pouco por toda a Galiza e não apenas na zona occidental ou atlántica onde viria a fixar-se” (p. 457). Igual ca no caso da xorda, os documentos de Entre-Douro-e-Minho non presentan confusións gráficas, cousa de esperar dado que aquela rexión é aínda hoxe, en parte, zona de distinción. En cambio, coincide co galego o Centro e S. de Portugal, onde hai exemplos desde o XIII e desde esa época estaba en incubación o proceso de igualación a favor das “pré-dorso-alveolares”. A xeneralización desta indistinción “deve ter-se consumado durante o século XV e XVI” (p. 457).

7.3. Resumindo, para C. Maia no galego desde o XIII estase a procezar a simplificación das africadas “pré-dorso-alveolares” /ʃ/ e /ʒ/ nas fricativas /s/ e /z/ e despois comeza a darse a confluencia destes novos sonidos /s/ e /z/ cos apicoalveolares /ʃ/ e /ʒ/. Este proceso de igualación, co triunfo das predorsais “já estava em curso na Galiza no séc. XIII, mas deve ter-se generalizado no decorrer dos séculos XV e XVI. Também da análise das grafías parece poder concluir-se que, inicialmente, houve focos de confusão en toda a Galiza, mas posteriormente o fenómeno veio a consumar-se apenas no galego occidental ou atlántico” (p. 506).

7.4. Ó mesmo tempo comeza o proceso de enxordecemento das sibilantes sonoras, atopándose desde o XIII grafías do tipo *jaçen*, *façer*, *sexar*, etc., o que indica que este fenómeno “é, na Galiza, anterior á intensa castelhanización da região levada a efecto sobretudo a partir do século XV. Sendo assim, interpretamos o ensudercimento galego como geneticamente independente de idêntico fenómeno castelhano” (p. 472; cf. 459). Desta maneira o antigo sistema de 6 sibilantes, “que abarcava duas ápico-alveolares (/ʃ/ e /ʒ/), duas pré-dorso-alveolares (/s/ e /z/) e duas pré-palatais (/ʃ/ e /ʒ/), reduz-se a um sistema de apenas dois fonemas: /s/ (em geral pré-dorsal) e /ʃ/” (p. 506-507). Para ela este “é o sistema mais generalizado na Galiza. Contudo, como nunca se chegou á unificación do idioma, há algumas diferenças consoante as regiões. Assim, no galego oriental, mantiveram-se as duas sibilantes alveolares /s/ e /ʃ/, tendo-se mais tarde a primeira interdentalizado, como aconteceu em castelhano e nos falares do grupo asturo-leonés” (p. 507).

7.5. Finalmente, para a zona de Entre-Douro-e-Minho lembra como despois da desafricación se chegou a un sistema de 4 membros: os predor-sais /s/ e /z/ e os apicais /š/ e /ž/, que se mantén aínda nunha zona do Minho. Noutra houbo fusión das dúas xordas en /š/ apical e das dúas sonoras en /ž/ apical, agás nos núcleos urbanos de Braga, Póvoa, Porto, Vila do Conde, Ponte de Lima e Valongo onde triunfaron os sonidos predor-sais (ps. 504-505). “Uma vez que nos textos estudiados são muito escassos e pouco seguros —quando comparados aos que, na mesma época, se manifestam em textos galegos e em textos portugueses meridionais— os vestígios da confusão gráfica entre os dois pares de sibilantes, não é fácil saber se a eliminação da antiga distinção entre as ápico-alveolares e as pré-dorso-alveolares teve origem no período abrangido pelo presente estudio ou se, pelo contrario, é um fenómeno relativamente recente resultante da penetração, nesta zona, da pronúncia normal portuguesa” (p. 505).

7.6. En conxunto, a exposición de C. Maia é válida, pero necesita algúns retoques importantes en relación ó galego e ó proceso de transformación, pois é difícil poder admitir que os cambios se xeraron independente nas varias zonas en que se produciron e que houbo un corte na zona de Entre-Douro-e-Minho entre o mesmo resultado do galego e do Centro-Sur de Portugal ou que en Andalucía é diferente, nun principio, á evolución do castelán. Con esta suposición a autora ten máis en conta a situación actual das distintas zonas có proceso da transformación en si. Para o estudio deste proceso temos que partir á forza dunha mesma situación en Galicia, en Portugal e nas distintas zonas do dominio castelán (en Castela ou en Andalucía). Este sistema común estaba formado por seis sibilantes opostas pola marca de sonoridade / non sonoridade:

ápico-alveolares fricativas	ž / š
predorso-dentais africadas	ẑ / Ȣ
prepalatais fricativas	ȝ / ȝ̄

7.7. A partir deste sistema, temos un proceso de transformación, en parte, idéntico a tódalas zonas e, en parte, distinto, porque nalgúns lugares houbo desonorización e noutros permaneceron as consoantes sonoras. Así, a desafricación das predorso-dentais (ou predorso-dento-alveolares) africadas é común a tódalas partes e deuse pola mesma época en Galicia, na zona de Entre-Douro-e-Minho, no Centro e S. de Portugal, en Castela ou en Andalucía. É dicir, en todos estes territorios, nun momento determinado, as africadas primitivas /ž/ e /š/ convertéronse, respectivamente,

nas fricativas predorso-dentais (ou, se queremos, predorso-dento-alveolares) /z/ e /s/, co que se chega ó novo sistema:

ápico-alveolares fricativas	z / s
predorso-dentais fricativas	z / s
prepalatais fricativas	z / s.

7.8. Este sistema é o que se mantivo nunha parte do Minho portugués, que segue a diferenciar entre o *s* apical e o predorsal, pero non é lícito pensar que nesta zona o proceso se deu moito despois ca en Galicia ou no Centro-Sur de Portugal nin que en Galicia a desafricación levou inmediatamente á igualación dos dous tipos de *s* co triunfo do predorsal. Se nos documentos galegos ou nos do S. de Portugal atopamos graffías do tipo *faser*, etc., isto só indica que a africada pasou a fricativa, pero non que o novo sonido fricativo predorsal se impuxo ó *s* ápico-alveolar. O único que se fai é botar man do grafema que representa un *s*, coincidindo entón a representación gráfica deste novo *s* coa do xa anteriormente existente apical.

7.9. A partir do novo sistema sen africadas é cando se comeza a facer unha distinción entre as diferentes zonas. No territorio portugués permanecen as sonoras, polo que este segundo sistema, tal como se atopa nunha zona do Minho, dura máis tempo. En cambio, no galego e en todo o territorio castelán comeza case simultaneamente o proceso de desonorización, polo que axiña comeza a funcionar un sistema de tres membros, que é o seguinte:

ápico-alveolar fricativa	s
predorso-dental fricativa	s
prepalatal fricativa	s.

7.10. Este novo sistema separa, nun principio, os dous tipos de *s* e non os confunde, como supón C. Maia. A igualación do *s* predorsal e do apical tivo que se dar moito despois e non se impuxo en todo o territorio, producíndose unha separación entre varias zonas, pois no castelán máis xeral e nunha zona de Galicia, que non é minoritaria senón a máis extensa xeográficamente, o que se fixo foi preserva-la diferencia entre os dous sonidos, conservando o apical e transformando o predorsal en interdental, co que se chega á distribución moderna /s/, /θ/. Pola contra, na zona occidental de Galicia, coincidindo, en parte, con Andalucía, chegouse á unificación dos dous tipos de *s*, pero non co triunfo exclusivo do predorsal, posto que temos zonas nas que triunfou o sonido apical. Esta iguala-

ción no Occidente, co triunfo ben de /s/, ben de /ʃ/, debe ser relativamente moderna, pois ánda hoxe podemos atopar zonas ou falantes que distinguen entre o sonido apical e o predorsal, conservando o sistema de 3 membros: /ʃ/, /s/ e /z/.

7.11. No territorio portugués, como dixemos, houbo conservación das sonoras, o que quere decir que, ó comezo, en todo o territorio había 6 sibilantes, coa oposición entre as fricativas apicais e as predorsais. Isto é común ó N. e ó S. nos primeiros tempos, o que xa non é común é a evolución posterior, posto que no Centro-Sur houbo igualación das fricativas co triunfo da parella de predorsais /s/ e /z/, que absorberon ás apicais /ʃ/ e /ʒ/. En cambio, no Minho, como lembra C. Maia, ou ben se distinguen as 4 sibilantes ou ben triunfaron os sonidos ápico-alveolares sobre os predorsais.

7.12. O resultado final das diferentes zonas é diferenciador, pero isto non nos debe levar a postular supostos erróneos para os primeiros tempos do idioma. O que vemos é que desde o XIII os textos van mostrando, nunhas zonas máis ca noutras, o proceso de transformación do sistema primitivo, que, en principio, é común ó castelán e ó galego-portugués, para seguir despois cunha vía de separación debido á desonorización producida nunha parte do territorio peninsular. Xa separadas estas dúas zonas, dentro de cada unha delas non se chegou a unha solución unitaria no proceso, senón que na última fase é cando se producen as desviacións indicadas.

8. Supostos castelanismos.— En numerosas ocasións ó longo do libro fala da influencia do castelán en Galicia desde o séc. XIII, sen distinguir ben entre o que é fonética autóctona ou formas léxicas propias e o léxico realmente de tipo castelán. Que nos documentos galegos aparecen de vez en cando formas léxicas de tipo castelán, ningúén o nega, sobre todo a medida que vai avanzando o séc. XV e no XVI, pero non sempre podemos botar man do castelán para as formas galegas, pois moitas veces o que pasou foi que o galego coincidiu co castelán na evolución fonética, separándose do portugués. Por outra banda, C. Maia ten a tendencia a querer explicar como autóctonas todas aquellas formas idénticas ás castelás que aparecen en documentos galegos e do N. de Portugal, deixando só o calificativo de “castelanismo” para as que aparecen únicamente nos galegos, e isto non é válido. De todas formas o máis insostenible é querer ver castelanismos nas cuestións fonéticas. Afirmar isto levaría a

admitir, como xa dixen, que o castelán desde sempre era coñecido en toda Galicia á par do galego, en perfecta coexistencia, e que os nosos devanceiros estaban todo o día escoitando a lingua foránea, cousa totalmente falsa, porque ata o século XIX o castelán en Galicia estaba circunscrito a un determinado número de habitantes dunhas poboacións determinadas e a maioría dos falantes só coñecían o galego. O castelán podía influír na lingua escrita, a través da lingua escrita, ou transmitir certas palabras por vía oral, pero non influír na pronuncia. Abonda con pensar no que ocorre nos nosos días, onde si temos contacto diario co castelán pola radio e a televisión. Este contacto non desfigura a pronuncia, sendo característica a entoación especial dos galegos cando se expresan na lingua de fóra, pois deforman tremendamente a fonética estrafía e aplican a propia do galego. Lembremos inclusive que se chegan a aplicar hábitos lingüísticos galegos a palabras importadas. Así, en lugar da palabra *ovo*, escóitase moito a forma castelá *huevo*, que se pronuncia popularmente cun elemento consonántico inicial [g]. Este elemento pasa a pronunciarse con *gheada* nas zonas onde existe este fenómeno. Vexamos algunas mostras das suposicións de C. Maia.

8.1. Na p. 381 refírese ás formas *móbiles*, *conde estable* e *semellables*, indicando que “todas as formas têm um carácter bastante tardio e ocorrem em textos onde abundam os castelhanismos de diferentes tipos”. Por iso non dubida “de que presentam a solução castelhana da terminación -BILE(M), devendo interpretar-se como resultado da penetração do castelhano na Galiza”. Esta terminación atópase noutros documentos anteriores e pódese xustificar dentro do galego sen ter que recorrer ó castelán.

8.2. Na p. 397 refírese a textos medievais que presentan a grafía *u*- por *o*- e pregúntase se isto indicará que nestas rexións do N. se pronunciaba [u] no séc. XIII. Parécelle probable, polo menos nalgúns niveis socio-lingüísticos. Na rexión de Entre-Douro-e-Minho realiza hoxe [u] e “sob este aspecto, de bem pouca utilidade é o conhecimento do galego, desde há séculos sujeito á influéncia do castelhano. Mas a indicar a antiguidade da pronúncia [u] está a sua ocorrência numa zona de feição marcadamente arcaizante como é a região galego-leonesa do Vale dos Ancares”. Xa indiquei como no galego o normal é a pronuncia [o] e os Ancares coincide coa zona astur-leonesa.

8.3. Nas ps. 437 e 524-525 indica que no castelán xa hai no XIII as

grafías -z e -th por -d final e que nos textos galegos non hai vestixios destas grafías, pero coñece en 1281 *pelotch*, “que é possivelmente o resultado da contaminación de duas grafias posíbeis no castelhano antigo -th e -ch, esta última resultante da corrupção da anterior, em virtude de, na grafia antiga, t e c serem muito semelhantes. O notário do referido texto conhecia muito provavelmente essas grafias castelhanas” (p. 437). Expli-cación un pouco estraña.

8.4. Nas ps. 443-444 refírese á terminación -ción, interpretando unha serie de exemplos como normais do galego e outros como castelanismos (p. 443 n. 5). Todos son idénticos e posiblemente se deban á reimplanta-ción da forma culta.

8.5. Nas ps. 496-497 fala do -l en final de sílaba ou de palabra e di que moitas veces pode estar representado por ll, cousa que para algúns autores indica a pronuncia velarizada. Ela, aínda que con dúbidas, “está convencida de que essa variante velarizada existiu desde a fase mais anti-ga da historia da língua” (p. 496). Non sei se isto pode ser certo, pero en todo caso as grafías do tipo *alcalde*, *mill*, etc. non deben levarnos a esta suposición, pois a alternancia entre l e ll é tamén corrente en posición intervocálica en toda a época medieval. Por outra banda, non ten sentido a afirmación que fai C. Maia para o galego actual, “tão conservador sob alguns aspectos, mas, ao mesmo tempo, tão profundamente afectado pela influênciia do castelhano”, atribuíndo, sen máis, á actuación do castelán o feito de que o galego “apresenta habitualmente a realización lateral al-veolar do fonema /l/, mesmo em posición pós-vocalica” (p. 497).

8.6. Nas ps. 552-553 formas do tipo *oue*, *ouer*, etc., coñecidas desde o XIII, más ca “particularidades da influênciia castelhana” desde esa época, a non ser nalgún caso determinado, pódense deber a lapsos dos escribas.

8.7. Nas ps. 571-573 cita numerosas formas con -l- conservado en documentos galegos desde o XIII, que son algúns patronímicos, algunas formas de plural en -les, adverbios e formas nominais: *Migueles*, *Pelaes*, *estaules*, *mobeles*, *moueles*, *mouiles*, *semellaueles*, *semellauilis*, *solamente*, *Pelayo*, etc. Sorpréndenlle estas formas e non cre que se deban á influen-cia da tradición latina nin que se deban ó feito de os notarios estaren familiarizados con textos leoneses. “Sendo assim, parece-me mais prová-vel supor que se trata de formas reais da língua falada da época que so-breviveram lado a lado com as mais correntes com síncope de -l- ou

que se infiltraram na Galiza, devido à influência castelhana, muito mais antiga do que, em geral, costuma considerar-se" (ps. 572-573). Isto non ten nada que ver co castelán e ten outra explicación. As formas do tipo *Migueles*, *Pelaes* e outras débense ó uso continuado das abreviaturas latinas, pois cando se escriben abreviadas ponse a abreviatura *pts*, *migts* ou *ptis*, *migts*. O mesmo podemos dicir doutras formas, como *tallega*. Outras palabras, como *solamente*, de enorme uso, hai que expicalas por cultismo e o mesmo pasa coas formas derivadas de *-bilis*, que presentan nos textos galegos moitas variantes no singular, pois coñecemos *-vel*, *-vil*, *-vele*, *-ble*, *-vle*, e no plural, onde temos *-viis*, *-viles*, *-vilis* e outras. Trátase de formas de entrada tardía, con tratamiento semiculto e de uso limitado na época medieval. *Semelláveles*, etc., está en relación co singular *semellávele*, etc., e non ten nada que ver co castelán *semejables*. Curiosamente, o que non admite para os textos galegos no caso de *-l*- faino para os portugueses no caso de *-n*-, pois "a forma *monesteyro* é sempre o resultado do desdobramento da abreviatura *mon.*, que é claramente a forma abreviada da palabra latina utilizada pelos notários, devido à rotina ortográfica, para representar a palavra portuguesa correspondente. Parece, pois, evidente que tal forma não pertencia à linguagem falada da época nem à linguagem dos notários que registraram por escrito os documentos em que ela ocorre" (p. 578). Se se admite neste caso, tamén o hai que facer en *Pelaes* ou *Migueles*.

8.8. Na p. 601 fala da terminación *-iño*, *-iña* e indica que hai moitos exemplos coa grafia *n*, non podendo "excluir-se a possibilidade de algumas formas desta natureza poderem representar, sobretudo em textos de carácter tardío, castelhanismos, tendo, nesses casos, o grafema *n* o valor de nasal alveolar", querendo descoñecer que a grafía *n* é normal no galego en toda a época medieval para representar /ñ/.

8.9. Na p. 612 cita a forma *duna* do Douro Litoral e *duna*, *huna*, *vna*, *una*, *alguna*, *nẽ una* en textos galegos, especialmente do XIII, considerando que nalgúns textos, sobre todo nos más arcaicos, o *n* pode representar-la nasalidade da vocal anterior. "É desse modo que interpreto a grafia *duna* registada num texto português do século XIII, assim como uma ou outra forma documentada em textos da Galiza do mesmo século ou dos principíos do século seguinte. Contudo, não parece dever pôr-se de parte a hipótese de que nalguns textos, sobretudo nos de carácter mais tardío, *n* represente a nasal alveolar, devendo, portanto, as formas em que aparecem ser interpretadas como castelhanismos". Neste caso, como se coñece

a mesma forma nun texto portugués, admite que nos galegos tamén poida ser representación da nasalidade; en cambio, nas formas masculinas, como só aparecen grafías con -n- en textos galegos, xa non hai a máis mímina dúbida de que son castelanismos, inclusive a forma *vno* de 1274, a cal “pela época a que o texto pertence ser-se-ia levado a interpretar -n- como representación da nasalidade da vogal anterior; contudo, o aparecemento, ainda que esporádico, de algumas formas de influênciça castelhana em textos desse século não permite dar uma explicación definitiva a essa forma” (p. 615).

8.10. Tamén para ela é posible que nos grupos *pl*, *kl*, *fl* “num ou noutro caso, a fixación de formas com oclusiva + *l* resulte da influênciça castelhana” (p. 619), e o mesmo pensa para o grupo latino *g'l* (p. 627), cousa que non debe ser certa, pois a alternancia das formas é constante desde os primeiros tempos. Entre os castelanismos colócase, sen ningunha razón, a forma *rregno* (p. 636) e “possivelmente” a forma *dos* (p. 714), que se poden xustificar dentro da lingua. Amais, “só podem explicar-se como castelhanismos” formas como *testemonjo*, *testimonjo*, etc. en textos do XV ou XVI (p. 625 e 519 n. 1), sen tomar en consideración a posibilidade de que sexan formas cultas independentes e paralelas ás do castelán.

8.11. Na p. 623 refírese a -di-, que “pode conservar-se em palabras cultas; em documentos de carácter tardío, dos séculos XV e XVI, pode tratar-se de castelhanismos”, pero as formas *medear*, *médeo*, *medio*, etc. son palabras cultas e non teñen nada que ver co castelán.

8.12. Na p. 651 n. 1 afirma que “em documentos de carácter tardío, dos séculos XV e XVI, em que é bastante sensível a influênciça castelhana, nas sequências formadas pelas preposições *per* ou *por* e pelas formas de artigo definido *lo*, *la*, *los*, *las*, em muitos casos, estas devem interpretarse não como as formas arcaicas de tipo galego-portugués, mas como formas de tipo castelhano”. Esta afirmación non responde á realidade, pois as combinacións deste tipo son plenamente galegas e están presentes en toda a documentación medieval, chegando mesmo a documentos do XVI, como o núm. 136 (de 1506), onde lemos “*porlo* dito moosteyro”, que nada ten que ver co castelán.

8.13. Nas ps. 664-665 di que as formas *nos outras* e *uos outras* “apresentam una estrutura idéntica á das correspondentes formas castelhanas. Tendo em conta a época dos textos en que aparecem registadas –séculos

XV e XVI—, é muito provável que devam ser interpretadas como castelhanismos. Convém, porém, observar que, em escritores portugueses do século XVI, se verifica a utilização das mesmas formas. Mas, ao passo que esse emprego se perdeu no português actual, ó galego mantén ainda hoje o uso, quer das formas simples *nos* e *vos*, quer das formas reforçadas *nosoutros* e *vosoutros*". Non podemos admitir que as formas compostas sexan castelanismos, porque esta interpretación vai contra a realidade medieval. Tanto en Galicia coma en Portugal, ó lado das formas simples *nós* e *vós*, xorden en determinados contextos as formas compostas (cf. *La traducción gallega*, II, ps. 906 e 1326), o mesmo que ocorreu en francés e en castelán. Non esquezamos que nesta lingua as formas primitivas son *nós* e *vós* e que as compostas só se usan primitivamente nos mesmos contextos en que aparecen nos textos galegos e portugueses. Tampouco é totalmente válido o que se di para o galego moderno: hoxe temos zonas nas que se usan exclusivamente as formas simples, outras nas que triunfaron as formas compostas e outras nas que se utilizan as simples frente ás compostas seguindo os mesmos criterios medievais.

8.14. Na p. 675 cita exemplos de *nos la*, *uos lo*, *uos las* en textos galegos, considerando que “é possível que a maior parte destas formas, sobretudo as que correspondem a textos dos séculos XV e XVI, resultem da influênciа castelhana”. Isto non é certo, pois son todos casos de fonética sintáctica e en todo o galego medieval témo-la posibilidade de que aparezan formas sen asimilación do *s* ó *l*.

8.15. Na p. 691, aínda que dubida (cf. n. 1), considera que formas do tipo “mays las que”, “por lo que dito he”, “por los que” en documentos do XV ou XVI son castelanismos, equiparándoo a outros do tipo “todo lo que sobre dicho es”. Debería distinguir mellor os exemplos en que témo-la segunda forma do artigo, propia de toda a Idade Media, e as frases escritas total ou parcialmente en castelán.

8.16. Nas ps. 727-728 fala do verbo *caer*, forma tamén coñecida en portugués e di que “a mudança de conjugação verificou-se apenas em português: desde o século XIV que a forma moderna *cair* começa a surgir registada nos textos escritos, acabando por eliminar a mais antiga durante o século XV. Em galego, onde, em geral, as formas em *-ir* têm maior extensão que em português, em grande parte devido à influênciа do castelhano, neste caso, ao lado da forma *cair*, idéntica à portuguesa, mantém-se a forma antiga *caer*. Tal facto deve-se, também neste caso, à coincidencia com a forma castelhana”. *Caer* non ten nada que ver co castelán

e xa é a forma maioritaria na época medieval, igual que continúa a ser hoxe.

8.17. Nas ps. 728-729 considera que as formas propias do galego medieval son *dizer* ou *dezer* e cita as actuais *dezer*, *decer* e *deser*. “Estas formas em *-er* e com *e* no radical mostram o que teria sido o proceso de substitución da forma tipicamente galego-portuguesa pela castelhana: a partir do século XVI, a pressão do castelhano condúz à perda de vitalidade da forma tradicional e à implantación do castelhanismo *decir*”. A forma propia galega é *dicir*, non *decir*, e pódese explicar por evolución dentro da lingua sen ter que recorrer á tan socorrida presión do castelán. A mesma opinión ten para as formas *recibir* (p. 731) e *escrivir* (p. 730, 783 n. 1), para ela debidas á penetración do castelán en Galicia, esquecendo, por exemplo, que no caso de *escriuoir* esta é a forma maioritaria nos textos galegos desde o séc. XIII, e nalgúns deles a única coñecida.

8.18. Na p. 877 cita nos textos galegos unha grande alternancia entre as formas *nem* e *nin*. “Em português continua a viver a forma *nem*, ao passo que esta forma acabou por desaparecer no galego moderno, em que se generalizou *nin*, possivelmente devido á penetración do castelhano na Galiza”. Isto é difícil de admitir, pois a forma *nin* creouse na lingua medieval de maneira idéntica ós indefinidos *ningún* e *ninguén*, onde se deu o cambio *e* > *i* por seguir *n* + cons. velar (cf. *lingua*, *mingua*, *nunca*).

8.19. Tamén son formas castelás *vendimja* (p. 515), *contento* (p. 662), *syn* (p. 862), *julio* (ps. 497-498) e *segund* ou *segun* (p. 881). É posible que nalgún caso sexa isto certo, pero non en todos, pois algunas destas formas poderían explicarse como cultismos e a apócope de *segundo* non ten por que ser exclusiva do castelán. Amais, a forma *contento* tamén se coñece en textos portugueses medievais e é a que lle corresponde á etimoloxía. Por iso coincide co castelán.

8.20. Como vemos, para C. Maia cando o galego se separa do portugués é porque houbo actuación do castelán e chega a asegurar, sen máis, que xa desde o séc. XIII “a influênciia castelhana se fazia sentir na Galiza” (p. 580). A cousa cambia, naturalmente, cando a transformación se produciu no galego e no portugués, porque entón hai que explicalo sen botar man do castelán. Por exemplo, se o arcaico *aduzer* pasou a *aducir* no galego e a *aduzir* no portugués, neste caso concreto a mudanza pertence “à historia do galego-portugués” (p. 729) e non se pode atribuír á imposición do castelán. Isto só vale para o galego e mesmo en casos en

que se coñeceron formas idénticas no portugués. Así interpreta as formas de *requerir* ou *requirir* (p. 731), que tamén existiron en portugués medieval, pero nesta lingua, aínda que se coñecen *adquirir* e *inquirir*, impúxose a forma *requerer*. Se no galego moderno se impuxo *requirir* é por ser “do tipo do que sempre existiu em castelhano”.

8.21. Nas ps. 789-791 pódese ver argumentación deste tipo ó falar de *fago*, *faga*, etc., pois “pelo facto de todas aparecerem registadas apenas em documentos da Galiza relativamente tardios, ou seja, dos séculos XV e XVI, poder-se-ia ser levado a interpretá-las sem hesitação como resultado da penetração do castelhano nessa zona” (p. 789). Pero contra iso está o feito de que as coñece Gil Vicente, tomándoas da linguaxe popular, de que se citan posteriormente como rexionais, sobre todo do N. do país, e de que no galego son formas hoxe xerais. “A consideración de todos estes elementos parece não permitir explicar as formas registadas nalguns documentos galegos analisados simplesmente como o resultado da penetração do castelhano na Galiza. O mais provável, porém, é que, neste caso, a influênciia do castelhano tenha contribuído para alterar o estatuto sociolinguístico das referidas formas, facto que facilitou o seu emprego em textos desta natureza. Penso ser igualmente a mesma circunstância que contribuiu para que as formas do tipo considerado tenham acabado por generalizar-se em galego” (p. 791). A relación co castelán é innecesaria e falsa e supón un sometemento total dunha lingua á outra, cousa que nunca se deu. A substitución de *faço* por *fago* é paralela á substitución de *peço*, *peça* por *pido*, *pida* (ps. 798-800), *perço*, *perça* ou *perco*, *perca* ou *perga* por *perdo*, *perda* (ps. 800-801), *posso*, *possa* por *podo*, *poida* ou *poda* (ps. 802-803), *meço*, *meça* por *mido*, *mida* e *senço*, *sento* por *sinto* (ps. 832-834). Todas elas se explican polo mesmo proceso analóxico dentro do verbo, o que levou a unha profunda transformación do sistema primitivo, e a coincidencia nalgúns casos co castelán é pura casualidade, debido a que nesta lingua tamén se deu o mesmo proceso.

8.22. Noutros casos vese claramente que aparece no texto unha forma castelá e non debería ter dubidado. Faino por non establecer unha diferencia clara entre o que é galego e o que é castelán. Así, na p. 772 n. 1 di que “é muito provável que a forma *aya*, que ocorre no texto de 1516 C 18, seja um castelhanismo; assim parece permitir interpretá-la a natureza da frase em que surge: «donde quera que yo los *aya* et tenga de vos fazer». Non hai dúbida ningunha de que todo o texto é castelán.

8.23. Finalmente, como curiosidade, sempre que fai referencia ós topónimos galegos, cítaos coa forma castelá e non coa galega. Así, fala sistematicamente de La Coruña e Orense. Cando nas ps. 641 e 642 cita as formas *Guarda* e *Garda*, di que se trata do “topónimo correspondente á forma moderna *La Guardia*”.

9. Influencia galorrománica.— Nas ps. 526-527 refírese ás formas *come*, *dite*, *duple*, *Giralde*, *míjsme*, *māde*, *malates*, *meesme*, *Nune*, *Pere* e *tode*, onde aparece -e en lugar de -o, que se documentan unha soa vez, agás *meesme* (2) e *come* (varias). Esta última pode ser por analogía cos adverbios terminados en -e, para as outras “é muito provável que se trate de formas devidas a influencia galo-románica, senão totalmente generalizadas e integradas na fala das rexións onde se situam os documentos em que ocorrem, pelo menos caracterizadoras da linguagem dos notários ou escribas desses textos”. Que hai influencia galorrománica no occidente ninguén o discute, o que pasa é que a maior parte destas palabras non son as más idóneas para falarmos desa influencia. Deixando a un lado os casos de *malate* e *meesme* ou *miisme*, que son os únicos que se poderían admitir, os restantes non teñen nada que ver co francés. As formas illadas *dite*, *duple*, *māde* e *tode* son errores evidentes e no caso de *tode* ela mesma di que “não é muito clara a leitura da última vogal” (p. 167). Por outra banda, as lecturas “*Nune Anes*” e “*Giralde Steueez*” son falsas e hai que interpretar “*Nun'Eanes*” e “*Giral'd'Esteueez*”, aínda que no manuscrito estean separadas e coa vocal e unida á primeira palabra ou se repita a vocal como en “*Pere Eannes*”, que, de ser certa, só poderíamos interpretar como asimilación do -o ó e- seguinte.

10. Algunhas precisións.— Na p. 319 indica que “ainda em relação ao grafema a em posição livre, é possível que, quando seguido de consoante palatal, ele representasse algumas vezes o ditongo [aj], tanto na região portuguesa como na Galiza”. Para iso cita a forma *estrayña* nun documento de 1296 da provincia de Pontevedra, “onde não pode haver qualquer dúvida de que entre a vogal a e a consoante [ñ] tinha surgido um [j] que com aquela passou a formar ditongo”, se ben esta forma non nos permite “fazer uma ideia exacta da vitalidade das formas desse tipo na Galiza, em primeiro lugar, porque a forma registada pertence á provincia de Pontevedra, relativamente perto da fronteira com Portugal, podendo, portanto, tratar-se de um prolongamento do fenómeno da zona portuguesa”, e porque no galego hoxe non existe esta tendencia. Mais

ca pensar na aparición dunha vocal *i*, é probable que se trate do cruce das dúas grafías medievais *estraya* e *estraña*, que representan dous resultados diferentes do mesmo étimos.

10.1. Na p. 358 fala da forma *auāgios* e dá bibliografía medieval. Debe engadirse de maneira especial *La traducción gallega*. Vol. II, 199-200, onde hai abundante documentación. Por outra banda, esta forma non indica “que, esporadicamente, ás grafías com *e*- correspondessem na língua falada formas com *a*”, pois trátase dun caso de asimilación á vocal seguinte que parece ter tido moito uso a xulgar pola frecuente documentación.

10.2. Na p. 452 cita *Gallizia* en 1286 e pensa que debe representalo fonema /z/ “o grafema composto *zi*, que ocorre esporadicamente em textos do século XIII”, cousa difícil de admitir.

10.3. Na p. 453 di que “a partir do século XIV, o *z* apresenta, por vezes, nos textos galegos a forma 5, bastante parecida com a de *s* com um traço horizontal tangente á curva superior: na letra mais cursiva, é bastante parecida a um *s* com um prolongamento para a direita na curva superior: 5”. Nos textos do NO de Portugal hai exemplos deste tipo desde finais do XIII e ela transcríbeos por *z*. “Além disso, nos documentos agora publicados e correspondentes ao período comprendido entre os séculos XIV e XVI aparece também o tipo *σ* que, em posição interior, representa a sibilante pré-dorso-alveolar sonora /z/, mas que, em posição final, tanto pode usar-se em vez de *z* como de *s*. Na transcrição dos textos usei o critério de representar por *s* o *σ* equivalente a *s*, mantendo-se *σ* quando tem o valor de /z/”. Consecuentemente, transcribe *Pereσ*, *juīσo*, *doσe*, etc. Ela trata de distinguir ben cando corresponde a *z*, pois “devido à semelhança gráfica do último signo referido com *s*, alguns editores de textos antigos têm confundido os dois tipos de letra, transcrevendo-os sempre por *s*. Essa confusão faz com que apareçam nos textos particularidades linguísticas como o sesseio que eles, de modo nenhum, apresentam” (p. 26). C. Maia segue a Millares Carlo e a outros, que tratan sempre de distinguir paleográficamente entre o signo que representa *z* e o *s*. Con todo, hai que dicir que a distinción non sempre é fácil e que chega un momento en que xa non se pode fazer. Mesmo habería que cuestionarse a idea de se o signo representa realmente un *z* ou xa é un *s*. Os paleógrafos, como non atenden a razóns lingüísticas, desde sempre consideran que se trata de *z*, pero o feito é que o fonema primitivo africado pasou xa na época medieval a fricativo (é dicir, de /z/ pasou a /z/), co que se acercaba a /z/, e mesmo no portugués pudo chegar a desonorizar en posición final

(nos apelidos), co que non quedaba moi lonxe do resultado alveolar primitivo /ś/. Por outra banda, como desonoriza en galego e en castelán, conflúe co antigo /ś/ en /s/ predorsal, co que se acerca ó alveolar /ś/. Isto quere dicir que na época medieval, desde o punto de vista fonético, hai unha enorme evolución do sistema e isto está reflexado nos textos. De aí que, aínda que debamos interpretar este signo como z, quede a dúbida de que sexa unha lectura correcta, pois hai textos que distinguen entre ese signo e a grafía correcta de z. Amais, hai textos que utilizan os signos 5 e σ tanto se equivale a z coma se é s. Nestes casos para min non hai dúbida de que debemos ler sempre s, como correspondente á realidade fonética, pois xa se igualaran os dous sonidos.

10.4. Nas ps. 459-461 e 464-468 fala dos grafemas utilizados para a representación das fricativas ápico-alveolares, indicando que nos textos medievais non hai, ás veces, unha distinción clara en posición intervocálica. O normal é que a sonora se represente por -s- e a xorda por -ss-, pero tanto en Galicia coma en Portugal pode darse a grafía contraria, é dicir, -ss- para a sonora e -s- para a xorda. Por iso di que a grafía con -ss- non indica enxordecimiento, aínda que como se coñecen casos gráficos de desonorización das outras sibilantes, non exclúe “a posibilidade de que alguns casos de -ss- resultassem da tendéncia para a confusão dos dois fonemas surdo e sonoro” (p. 468). A exposición de C. Maia é clara e corrixe bastante a doctrina maximalista que eu adoptaba na *Crónica Troiana*. Con todo, hai que aceptar sen reservas que en Galicia a desonorización do /z/ é coetánea á de /ŷ/ e /Ŷ/ e moitos textos corroboran este aserto. Cando un texto distingue as más das veces e só nalgúnha ocasión confunde, é posible que esteamos dentro da fluctuación indicada por C. Maia, pero se algún texto elimina case praticamente a grafía -ss- e utiliza sistematicamente -s- cos dous valores, como fan algúns extensos textos galegos do XIV, hai que pensar que xa non se practicaba a distinción.

10.5. Nas ps. 461-464 refírese á posible palatalización de s final e cita as grafías *extraya*, *Lixbōa*, *fex*, que aparecen unha vez, así como *fix* e *sex* en dúas ocasións, se ben reconece que *extraya* e *sex* poden estar condicionados polo étimo latino. Cita aínda a presencia de x noutros textos, en casos como *laix*, *poix*, *quix*, *Lixbōa*, *seix*, e o exemplo *dou chumaços*, xunto a *dous façeyroós*, nun documento galego, coa supresión do s, que “só se explica se a sua realización fosse palatal” (p. 462). Lembra que xa Nunes (en 1928) afirmou que as grafías -s-, -z e -x correspondían a un son idéntico, posiblemente de tipo palatal, pois riman

nunha cantiga *fiz*, *quix* e *prix*, e noutras composicións aparecen as grafías *fix*, *quis*, *pris*. Nas *CSM* aparecen *quix*, *fix*, *prix* e *dix*. Por iso lle parece “muito verosímil que, desde o período galego-português, -s-, -z e -x em final de palavra tivessem (ou, melhor, pudessem ter) pronúncia palatal, do mesmo modo que -s- e -x quando a entraravar uma sílaba interior” (p. 462). Por iso rechaza a idea de Révah e outros autores, que sitúan o fenómeno como posterior ó séc. XVI e con orixe no S. do país. O primeiro dato seguro que consegui atopar é de 1746, mais o fenómeno tivo que empezar a xestarse moito antes e “as grafías galego-portuguesas atrás apontadas parecem autorizar-nos a formular a hipótese de que já então estava em incubação a substitución da pronúncia alveolar pela palatal que viria a triunfar no portugués e que deixaria también alguns vestígios, mais ou menos isolados, na Galiza” (p. 464). É difícil poder admitir que estes exemplos medievais coa grafía *x* indiquen os primeiros casos de palatalización do *s*, hoxe xeral no portugués e con escasa vitalidade nalgúnha zona dialectal galega, posto que, praticamente, todos eles teñen outra xustificación. As formas *Lixbōa*, *sex* e *extraya* están condicionadas pola etimoloxía e as formas verbais do tipo *quix*, *fix*, *prix*, *dix* (antecedentes do galego moderno *quixen*, *fixen*, *dixen*) débense á palatalización medieval orixinada polo -i final, xa que, ó lado de *quis*, *fis*, *pris*, xorden as formas *quigi*, *quige*, *figi*, *fige*, etc. Por contaminación das dúas aparecen *quix*, *fix*, etc., pois en posición final hai neutralización xorda / sonora. Na 3ª persoa houbo acción analólica da 1^a, pasando *fez* a *fex*, como no galego pasou *fezo* a *fixo*.

10.6. Na p. 488 indica que para representar /ñ/ tamén se usou “a grafía *nn* de origem castelhano-leonesa, correspondente ao resultado da evolución da geminada latina -NN-. Embora predominante em documentos castelhanos, ela foi también usada noutras rexións peninsulares. Tanto podia aparecer na sua forma plena como através da abreviatura *ñ*”. Na p. 498 tamén considera “de origem castelhano-leonesa” a grafía *ll* para /ʃ/. A consideración de que as grafías *ñ*, *nn* e *ll* son de orixe castelá é un lugar común que se repite e que, con certa probabilidade, é falso ou, polo menos, discutible. É certo que en castelán os grupos latinos -LL- e -NN- palatalizaron e que o romance seguiu usando os mesmos signos para representalos novos fonemas. En cambio, no Occidente estas consoantes dobles simplificaron e o romance, consecuentemente, utilizou a grafía simple para o novo sonido. Como contrapartida, os grupos -LI-, -NI-, -C'L-, -G'L-, -GN- palatalizaron e a lingua tivo que botar man de novos grafemas para representalos. Pero para iso non necesitaba ir ó castelán, posto que había

signos no latín que se podían aproveitar e, de feito, nos primeiros tempos, achamos algunos casos de *ni*, *li* e *gn*. Como as grafías *ll* e *nn* (ou *ñ*) quedan sen función, tamén se puideron aproveitar na lingua. Lembremos que contra á consideración de grafía castelá está o feito de que nos textos galegos medievais se usa moito máis *n* ca *ñ* (raramente *nn*) para /ñ/ e que é bastante corrente atopar *l* xunto a *ll*. En toda a época medieval alternan as dúas posibilidades gráficas, coincidindo constantemente a representación de /n/ e /ñ/ e menos a de /l/ e /ll/. Esta mesma alternancia aparece nos textos portugueses antes da adopción das graffías *lh*, *nh*, como a mesma autora indica (ps. 487-488, 499-500), e tamén se coñece en francés *ll* ou *ill*.

10.7. Nas ps. 489-490 e 493 cita *estraya*, *Mŷor*, *testemoño*, *testemoñas*, *testemoŷo*, *testemoŷas*, *ueña* ‘veña’ e *Vĩa Noua* en textos do XIII e comezos do XIV e considera que os grafemas *y* ou *i* co til sobreposto deben representa-lo fonema /ñ/, nalgúns casos indiscutiblemente. En cambio, nas ps. 493-494 pensa que en *extraya*, *estraya*, *Juyas*, *Juyo*, *testemoyas*, *testemoyo*, *estraia*, *testimúio*, *testemoio*, etc. houbo un tratamento diferente, con síncopa do -*N*-, debido a que aínda se encontan no XV e existe no galego hoxe *xuio*. Na p. 624 cita moitas formas con esta 2ª solución, entre elas *testemôyo*. Para min é innecesario pensar nunha dobre solución para as mesmas palabras. Se admitimos que se perdeu o -*N*- intervocálico nestes semicultismos, o resultado primitivo ten que ter vocal nasalizada e despois desnasalización: *estrâya* > *estraya*, *testemôyo* > *testemoyo*, etc. Polo tanto, é difícil que *y* ou *i* con til sexan representaciós gráficas de /ñ/.

10.8. Nas ps. 490-492 fala dos grafemas para representar /ñ/ e di que “não pode falar-se de uma “frontera gráfica” entre Portugal e a Galiza, uma vez que, como vimos, são muitos os processos gráficos comuns a ambas as regiões” (p. 490). Para ela “o emprego de *nh* não distingue, portanto, de modo absoluto, os textos portugueses dos galegos” (p. 491). Esta consideración, despois atenuada nas ps. 491-492, está en contra do que admitía antes Luís F. Lindley Cintra e do que indico eu na *Crónica Troiana* e en *La traducción gallega* e cómpre matizala. Naturalmente, “de modo absoluto” a grafía *nh* non distingue os textos galegos dos portugueses, porque de vez en cando aparece algúun texto illado galego con esa grafía (na mesma *Traducción* hai unhas cantas páxinas en que se concenan *nh* e *lh*) e porque en textos do N. de Portugal poden aparecer documentos coa grafía *ñ*; pero as regras non as constitúen as excepcións,

senón o que é común e xeral, e neste caso a situación non pode ser máis clara: nos textos galegos, de maneira praticamente xeral, a non ser casos illados (que ás veces se deben a ser escritos por portugueses ou por persoas en contacto con Portugal), a grafía utilizada é *n* ou *ñ* (raramente *nn*); pola contra, nos textos portugueses, desde finais do XIII e xa desde o XIV, a grafía más xeral, con algunas excepcións (especialmente no N.), é *nh*. Polo tanto, a grafía *nh* é fronteira gráfica entre o portugués e o galego (igual que o é *lh*) e, en principio, se atopamos un texto medieval con esta grafía podemos considerar que é portugués. De non ser así sería unha excepción ocasional.

10.9. Na p. 521 refírese ós derivados do dativo *i 1 1 ī* ou *i 1 1 ī s* e indica que as formas con *-i* “surgem na provincia de Pontevedra e na rexión portuguesa estudada”, mentres que formas con *-e* “aparecem, desde o século XIII, nos documentos das provincias de La Coruña, Lugo e Ourense; além disso, surgem também na provincia de Pontevedra, simultaneamente com formas em *-i*. Também nos documentos da rexión portuguesa están registadas, ainda que de modo pouco frequente, formas em *-e*”. Cómpre indicar que as formas *lli*, *li* non están circunscritas nos textos medievais á provincia de Pontevedra e poden aparecer noutras provincias.

10.10. Na p. 522 fala da 1ª persoa do perfecto e atopa formas con *-i* nos documentos de Portugal e de Galicia ata os fins do XIV (excepcionalmente no XV), numerosas formas con *-e* en documentos galegos desde o XIII e formas sen vocal final tamén desde o XIII ó N. e ó S. do Miño. Volve referirse a isto nas ps. 732-733, ó falar da apócope de *-e* nalgúnsas formas verbais en que a vocal vai precedida de *l*, *n*, *r*, *s* ou *z*. Debeu indicar que as formas con *-i* e con *-e*, más usuais nos textos do N., son as que deron lugar á forma moderna do galego xeral, con palatalización e vocal *-e* (+ cons. *n* posteriormente).

10.11. Na p. 535 di que en *meyrinho* o ditongo *ei* procede de *ai* orixinario. En cambio, na p. 544 considera que na forma verbal *hei* este ditongo se formou despois da queda dunha consoante intervocálica. Nos dous casos é idéntico, pois *meirño* procede de *m a j o r i n u e hei* dunha forma reducida **h a j o* (clásico *h a b e o*).

10.12. Nas ps. 592-593 cita en textos galegos do XIII *Esteuáo* e *Steuao* e pensa que poden ser exemplos de desnasalización ou seren formas lingüisticamente idénticas a *Esteuão*, “mas em que a nasalidade proveniente da perda de *-N-* não deixou qualquer vestígio gráfico”

(p. 593). En textos portugueses cita *Esteuã*, *Steuã*, *Steuam*, “que podem corresponder a formas vivas da linguagem da época em que o ditongo nasal se transformou numa vogal nasal, facto, aliás, não desconhecido na região, mas também não pode pôr-se de parte a possibilidade de que as referidas grafias fossem apenas processos gráficos de representar o ditongo -ão” (p. 593). As formas galegas debémolas considerar xa desnasalizadas, pois os primeiros exemplos de desnasalización témolos no XIII. As formas de tipo *Esteuan*, con consoante final, non representan ningún proceso gráfico do ditongo nin podemos admitir que nelas se transformou o ditongo en vocal nasal. A realidade é que na época medieval tiñamos unha forma plena *Estevão* e outra apocopada *Estevan*, tanto nos textos galegos coma nos portugueses. A forma *Estevan* é común ó castelán. Por outra banda, na p. 593 cita *Esteuo* e variantes e di que “formas análogas são ainda hoje correntes na linguagem popular portuguesa”. Débese engadir que *Estevo* é a forma propia do galego.

10.13. Nas ps. 605-608 estuda os resultados da terminación plural -ONES, que nos textos galegos aparece con diversas formas e, ás veces, xa con desnasalización. Ela dubida, pois aínda que “a solução do galego setentrional em -ós e a do galego oriental em óis parecem representar diferentes vias de evolución da terminação -oes” (p. 606), tamén hai frecuentes formas sen til no N. de Portugal. Máis abaixo refírese ós resultados -ós e óns do galego moderno e considera que “parece estarmos em presenza de dois resultados divergentes da primitiva terminação -oes” (p. 608). Sobra a palabra “parece”, porque é totalmente certo que as distintas formas do plural moderno proceden do primitivo -oes, coa evolución que lembra C. Maia.

10.14. Na p. 620 cita varios casos da tendencia a substituír *r* por *l* (*conplastes*, etc.) e di que non coñece “exemplos desse fenómeno em antigos textos de Portugal nem nas modernas variedades dialectais; no que diz respeito ao galego, também não encontrei referéncia a outras abonacções além das acima indicadas”. Rexistra estas formas en toda Galicia, polo que cre “poder concluir-se que o fenómeno tinha alguma implantación na língua falada na Galiza, região que, sob este aspecto parece representar um prolongamento da área asturiana occidental e leonesa”. Os exemplos galegos non representan prolongamento da zona occidental asturiana e leonesa e, de pensar en prolongacións, sería todo o contrario: a zona astur-leonesa más occidental é a que prolonga as características fonéticas galegas. Por outra banda, hai máis documentación deste

tipo, tanto en textos galegos coma portugueses. Por exemplo, *fleires* aparece en 1195 (*PMH Leges I*, 492, 497) e *poble* rexístrase numerosas veces (*La traducción gallega, II*, 666, 1014-1015).

10.15. Na p. 643 fala da evolución dos grupos latinos *k* e *g* seguidos de vocal anterior *e* ou *i*. “Como é sabido, neste contexto, a semivocal velar perde-se, em geral, em português, mas mantém-se, contudo, na grafia”. Nos textos que analisa pode aparecer ou non a semivocal, sen valor fonético (*guerra* ou *gerra*). Dos exemplos que cita hai que elimina-las formas *Domīgues* (e variantes), *Nugueyra* ou *Nogeyra*, *paguē* ou *page*, *rogue* ou *rrogey*, *entrege*, *Figeyras*, *Migel* e *Pesegeyro*, porque no étimo latino non había semivocal (**n u c a r i a*, *p a c e t*, *r o g e t*, etc.).

10.16. Na p. 664 di que a forma *el* provén de *ele* “devido à posição proclítica”. Aínda que afirmen isto Nunes, Williams e Huber, non parece necesario nin debe ser certo, pois houbo tendencia a iguala-los casos que tiñan -ll- en latín ós que tiñan -l- seguido de -e final. No galego son moi usuais (e en moitas zonas exclusivos) *el*, *mol*, *pel*, *fol*, *val* e *cal*.

10.17. Na p. 668 cita o pronome *mj* como forma átona, no exemplo “por que ella ha de mātéér *mj* sobredicto Petro Dominguiz”. Máis ben trátase da forma tónica, idéntica ós casos que cita na p. 667.

10.18. Nas ps. 674-675 cita para a combinación de *lle* + *o*, *a* as formas *llo*, *llos*, *llus*, *llas* e *las*. Hai que engadir 1283 P 101 “dizendo que *la* entregaua a dita curtina... et eu deylo”.

10.19. Na p. 740 di que “dado o seu carácter excepcional, a forma *reçeb ero* (1287 P 103) é de difícil interpretação: poderá tratar-se simplesmente de um lapso do copista que não teria registado o til ou de uma forma com desnasalação da vogal final”. É un simple lapso do copista, pois non hai desnasalización neste caso.

10.20. Na p. 752 n. 2 di que o participio *colleito* aínda o usa Sá de Miranda e que pervive o substantivo *colheita*. En galego continúa vivo *colleito*.

10.21. Na p. 808 e n. 2 fala do verbo [*remaner*], pois no manuscrito “o til figura claramente sobre a vogal e não sobre a consoante nasal” na forma *remāna*. Aínda que moitas veces os manuscritos colocan o til sobre a vocal e non sobre o *n*, en casos coma este hai que transcribir *remaña*.

10.22. Nas ps. 856-857 cita abundantes formas da prep. *ata*, coa acentuación grave, e na p. 857 indica que esporadicamente achamos *áata* e *atá*, esta no exemplo “deste dia *atá* dez anos primeyros”. Para ela “a grafia desta última forma não deixa qualquer dúvida sobre a acentuación na última sílaba”. Non entendo en que se basea para esta afirmación, pois non hai ningunha diferencia entre os exemplos en que le *ata* e este en que le *atá*, a menos que interprete que debe lerse *ata* cando segue *que*. A dúbida témola para tódolos casos, pois podemos ler *ata*, como corresponde á etimoloxía, ou *atá*, como indican claramente as *Cantigas de Santa María*. A forma *atá* non se mantén en galego moderno, como di seguindo a *Gramática* de Carballo Calero, pois nos lugares onde se coñece pronúnciase *ata*.

11. Algunhas imprecisións.— En diversos lugares fala do grupo latino -*si-*, con certa disparidade de criterio. Na p. 352 di que hai dous tipos de grafías: “ou aparece simplesmente o grafema *e* ou este vai acompañado de *i*, *y*, cujo valor fónico era provavelmente o de uma semivogal que, com a vogal anterior, formaria um ditongo” (como en *iglesia* frente a *Tareja*). Polo tanto, nuns casos teríamos “desenvolvimento da semivogal antes da pré-palatal” e noutras palabras “não ocorreu o desenvolvimento da semivogal” (p. 353). Na p. 542 xa di que “a palatalización de -*si* (ou -*ssi*-) pode ser ou não acompanhada pelo desenvolvimento (ou antecipación) da semivogal palatal”. Por fin, na p. 628 decídese pola solución correcta ó indicar que o tratamento normal “consiste na atracción da semivogal para a sílaba tónica e na palatalización da consoante”. Con todo, nesta páxina non fai referencia á dobre solución da lingua, mesturando as dúas clases de exemplos (con ou sen semivocal). Amais, na p. 629 di que “a par das formas que representam a evolución tradicional, encontra-se, por veces, o grupo -*si-* conservado em cultismos ou semi-cultismos”. Este suposto non é válido, pois para esta evolución os únicos exemplos que cita son as numerosas variantes da palabra *freguesía* e nela non témo-lo grupo -*si-*, senón a vocal tónica *i* formando sílaba con *s* (*fregués* e *freguesía*, igual ca *burgués*, *burguesía*, etc.).

11.1. En varios lugares fala de formas contraídas frente a formas sen contraer, sendo para ela contracciones cando van unidas as dúas palabras e sen contraer cando van separadas as palabras. Realmente, nestes casos non hai ningunha contracción, senón unión no manuscrito de dúas palabras sen que se produza asimilación. Así, na p. 651 *porlo*, *perlo*, *perlllo*, *porla*, *porlla*, *perla* son “formas resultantes da contracción das pre-

posições *per* ou *por*”, de maneira idéntica a *polo*, *pola*, *pelo*, *pela*. Pola contra, en *por lo*, *por llo*, *por la*, *por llas*, *por las*, *per la*, *per lo* “a preposición e o artigo não sofreram contracção”. A realidade é que, escribamos *porlo* ou *por lo*, témo-la mesma forma, sen asimilación do *r* ó *l*. Tamén considera contraccións na mesma p. as formas *soa*, *soo* e *suo*, onde temos simple unión da prep. *so* ou *su* (non *sob*) co artigo.

11.2. Pola mesma razón, na p. 671 fala de contracción en *conel*, *connel* e de formas sen contracción en *cô el*, *cô elles*, *con ele*. Na p. 673 son formas contractas *enel*, *enela*, *enelas* e sen contraer *em ele*, *en ele*, *em elle*, *em elles*, *em eles*, *en ela*, etc. Como contrapartida, na p. 687 fala acertadamente “da união” da preposición *en* co pronomé demonstrativo en casos como *eneste*, *enestes*, etc. Na p. 686 pon como formas contractas *ááquesto*, *aaquel*, *aaqueles*, *aaquela*, igualánndoas ós casos de *aquell*, *aqueles*, etc., onde si temos contracción de *a + a*.

11.3. Outras veces establece unha suposta diferencia entre as formas contractas, cando van unidas no manuscrito, e formas sen contraer, cando van separadas. Pero a realidade é que, vaian xuntas ou separadas, nos dous casos temos contracción. Así, na p. 649 fala das contraccións de *con + lo* e cita *coo*, *côlo*, *colo*, *conno*, *cono*, *conos*, *conna*, *cona*. “A par dessas formas existem outras em que não se verificou a ligação da preposición e do artigo”. Cita *con o*, *cô no*, *cô o*, *cô ho*, *con os*, *cô a*, *cô as*, etc. Esta diferencia non é certa e o que se debe destacar é a presencia de varios tipos de combinacións: a máis primitiva *conlo*, despois con asimilación da lateral á nasal aparece *conno*, con reducción *cono* e, finalmente, *coo*. Escríbase *côno* ou *conno*, hai que ler *conno*, con dobre cons. nasal. Da mesma maneira, *cô o* ou *cono* representan o mesmo resultado, que é *cono*.

11.4. Nas ps. 649-650 cita moitas formas en que o artigo definido aparece fundido coa prep. *en*, como *enno*, *eno*, *no*, etc. Frente a elas, hai outras en que non hai fusión: *en no*, *en na*, *en nas*. Nestes casos mantén as grafías “porque elas podem representar pronúncias diferentes das grafias em que a preposición e o artigo aparecem unidos” (p. 650 n. 1). No caso de “*en as gerras et litigios*” parécelle que “não é possível saber com segurança se se trata de formas sem contracção ou se, pelo contrario, na transcripción feita, se deveria ter unido a preposición e o artigo” (p. 650 n. 2). En tódolos casos é idéntico e temos asimilación do *l* ó *n* e despois simplificación: *enlo* > *enno* > *eno*.

11.5. Algunhas imprecisíons son debidas a non ter utilizado para o galego mellor documentación e fiarse case exclusivamente da *Gramática* de Carballo Calero, como xa indiquei. Así, na p. 867 indica que “o galego actual mantém, contudo, a primitiva forma *allur*”. Aínda que o afirme Carballo Calero, isto non é certo, pois a forma moderna é *algures*.

12. Algúns errores de interpretación.— Nas ps. 31-32 di que conserva a grafía *ñ* cando corresponde á consoante palatal e que a desdobra en *nn* cando tiña valor de nasal alveolar: *anno*, *enno*, *panno*, *donna*. Destes casos hai que eliminar *enno*, pois cando está escrito *ēno* hai que ler [enno], coa asimilación do *l* do artigo ó *n* da preposición. Nos outros, aínda que é válida esta transcripción e, de feito, aparecen grafías de tipo *anno*, *synnall*, etc. (p. 485), para mim sería preferible escribir *ano*, *pano*, *dona* e indicar en nota a presencia do til, que se debe á tradición latina e non ten ningún valor.

12.1. Na p. 306 di que a forma *cūna* equivale a ‘com uma’, cando realmente é unha variante de *cōna* ‘coa’ (port. ‘com a’), que tamén aparece no mesmo texto de 1298, xunto á forma *cū*.

12.2. Na p. 322, xunto á consideración de que en tódalas combinacións temos vocal nasal, coloca as formas *capelā* e *capellā* entre os casos resultantes de *a* seguido de -n- intervocálico, como en *campāa*, *irmāa*, *irmāo*, *capellāes*, etc. En cambio, di que temos “final de palabra” nos casos de *capelan*, *capelam*, *guardiam*, *pan*, *pam*, etc. Escríbase *capelā*, *capelan* ou *capelam*, sempre temos en posición final “vocal oral + cons. nasal”, pois *capelán* non é palabra autóctona, senón importada con ese final.

12.3. Na p. 333 fala da contracción da prep. *a* co artigo *a* e cita “della Ribba de C. atéém á Pedra d’Aspēteyra”, caso falso, pois nel temos únicamente o artigo *a*, como noutros numerosos casos medievais (cf. *La traducción gallega*, II, 192-193) e aínda hoxe no galego.

12.4. Nas ps. 350-351 cita en documentos galegos do XIII e XIV as formas *pertinzas*, *pertiças*, *pertyncáds*, *pertiñças* e *auíñça*, que poñen o problema “de saber se se trata de formas reais da linguagem da época ou se elas representam apenas uma tentativa de transcrever [ẽ], realização que, como acabamos de ver, existiria muito provavelmente nalgumas áreas... A não existéncia de formas com esta vogal na sílaba tónica no galego actual, assim como o facto de os exemplos referidos se encontrarem em documentos do século XIII ou primeiros anos do século seguinte,

leva-me a crer que o que aconteceu foi que os copistas dessa época, que carecia ainda de uma poderosa tradição gráfica, ao tomarem consciência da polivaléncia do grafema *e* e ao pretenderem representar a vogal médio-fechada, usariam os grafemas *i*, *j* ou *y* que faziam referência a uma vogal acústica e articulatoriamente muito próxima daquela. As formas apontadas podem, portanto, ser consequência do embaraço sentido pelos copistas em fixá-las por escrito". Esta especulación é innecesaria, posto que estas formas son reais e están abondo documentadas en textos galegos na época medieval. En *La traducción gallega* cito abundantes exemplos de *pertijnça* e variantes ata 1357 (Vol. II, 1001-1002), algúns de *desauijnça* (II, 450) e moitos de *auijnça* en toda a Idade Media (II, 208-209). Amais, a forma *avinza* (e outras) continúa viva no galego actual.

12.5. Nas ps. 423-424 fala dos ditongos crecentes, como en *notario*, *termyo*, *termho*, etc., e cita as formas "mía alma", "mía moler", "en mya presēça", "cō mha mão", "a mha alma", etc., casos nos que temos un hiato (como hoxe no castelán *mía*) e non un ditongo.

12.6. Na p. 424 fala dos ditongos decrecentes (*moesteyro*, *mays*, etc.) e considera que tamén hai ditongo en palabras do tipo *Paayo*, *Mayðr*, *Maya*, *Juyaño* e *Maia*. Este aserto pode ser válido desde a perspectiva do portugués actual, pero discutible para os primeiros tempos, sendo moito probable que, nun principio, o galego, o portugués e o castelán estivesen a medio camiño entre unha vocal e unha consoante. Despois o castelán decidiuse pola consonantización total da combinación (*Payo*, *Mayor*, etc.), mentres que no Occidente triunfou a realización vocálica. Sexa como for, hoxe no galego non se interpreta como ditongo en palabras como *maior* e separaramos silábicamente *ma-i-or*, non *mai-or*.

12.7. Nas ps. 486, 492-493 considera que o fonema /n/ aparece representado, ás veces, pola grafía *nh*, citando os exemplos *ordinhayro*, *ordinhadas*, *ordenhaçom* e *ordinho*, que serían "o resultado da hesitação no emprego do antigo sistema de grafemas que representam as palatais e a nova grafia importada" (p. 486). Isto non é certo, posto que o latín *ordiñare* aparece representado xa nas CSM por *ordiar*, *ordiar*, *ordinnar* e hai abundantes exemplos destas formas, que chegan ata o séc. XV (cf. *La traducción gallega*, II, 941-943, s.v. *ordenaçõ*, *ordenadamente*, *ordenado*, *ordenamento*, *ordenar*).

12.8. Na p. 605 cita a forma *beens̄o*, "com desnasalação da vogal final, fenómeno ainda hoje característico do falar minhoto". O documento

de 1281 onde aparece é de Ourense e nel non hai ningunha pronuncia especial, senón simplemente un descoido do escriba, que esqueceu coloca-lo til. Por outra banda, ela cita para o Minho a *Esquisse d'une dial. port.* (2^a ed., p. 88) de Leite de Vasconcelos, pero este só fala da terminación átona verbal -UNT.

12.9. Na p. 611 cita as formas masculinas, representantes de étimos latinos coa terminación -ONU, como en *bōo*. Debe excluirse delas a forma *dōo*, que procede de d o n o (1ª persoa do pres. de indic. de d o n a r e). Por outra banda, considera que o hiato nestes casos, ainda que se prolonga ata o XV “deve ter desaparecido da língua falada por crase das duas vogais, desde o século XIII”, por apareceren desde este século as graffías *bō*, *bon*, *bos* e *don*. Esta explicación non é válida, pois *don* (na frase “don Steuā Periz”) non ten nada que ver coa terminación -ONU e a forma *bon* (con consoante nasal ainda que se escriba *bō*) débese á circunstancia de que nos textos medievais galegos e portugueses alterna a forma plena *bōo*, que representa a evolución normal, coa variante apocopada *bon*, que sufriu a perda da vocal final e non da consoante intervocálica (de maneira idéntica ó que pasou en castelán entre a forma plena *bueno* e a apocopada *buen*).

12.10. Na p. 632 fala da forma *somana* e nela “a conservação de -n- e a perda da vogal postónica que levou à formação do grupo -pt'm- que se transformou en -mm- e posteriormente em -m- faz pensar no tratamento tipicamente castelhano dessa forma. *Somana*, variante de *semana*, é, portanto, um castelhanismo que, no período abrangido pelo presente estudo, não tinha ainda eliminado completamente a forma autóctona *domaa*”. En apoio da evolución que propón cita o *Manual de gram. hist. esp.* de Menéndez Pidal (§ 14.4), pero este só se limita a dicir que no castelán antigo se documentan *setmana*, *sedmana* e *semmana*. A evolución de SEPTIMANA tivo que ser con asimilación do p ó t e perda da vocal -i-, o que provocou a perda posterior do t implosivo (*setmana* > *semana* / *somana*). Amais, é difícil admitir na palabra a presencia dun castelanismo, tendo en conta que xa desde o XIII está ben imposta a forma *somana* (cf. *La traducción gallega*, II, 1216), que no castelán era moi frecuente no XIII a forma *sedmana* e que no leonés se dicía *selmana*, forma ainda coñecida hoxe (Corominas-Pascual, *DCECH V*, 244-245).

12.11. Nas ps. 645-646 refírese ó artigo e di que nos documentos galegos, á par das formas *o*, *a*, que son as más frecuentes, “existem alguns exemplos das mais antigas com *l*- conservado: *lo*, *la*, *los*, *las*” (p.

645). Estas formas, agás *lo*, “existiam também em castelhano, mas pela época a que dizem respeito os textos em que ocorrem, assim como pela natureza e tipo de linguagem dos mesmos, não devem interpretar-se como o resultado da penetração do castelhano na Galiza” (íd.). Menos o caso de 1257, que di “et *la* carta estia en sua reuor”, tódolos restantes exemplos presentan a forma *lo*, *la* por fonética sintáctica e non se pode nin sequera pensar na relación co castelán. Trátase de exemplos coas preposicións *sobre* e *entre*, que, desde as formas latinas *super* e *inter*, se combinan coa 2ª forma do artigo *lo*, *la* para dar *sobrelo*, *sobrela*, *entrelo*, *entrela*. Nos outros dous exemplos (“*de la* Batoqua de M. atee o termino... *dela* Batoqua ssobredita ajusso”) témo-la combinación da preposición *des* + artigo *la*. Curiosamente, nas ps. 646-648, ó falar dos documentos portugueses, non se lle ocorre poñelo en relación co castelán, atribuíndo correctamente a razóns fonético-sintácticas tódolos casos que aparecen de *lo*, *la*. Na p. 697, falando outra vez da influencia castelá, cita falsamente un exemplo de 1434 onde le “sobre *lo qual* rrenúcio”, cando temos “*sobrelo qual*”. Tampouco son válidos tódolos exemplos que cita de castelanismos nas ps. 645-646, en documentos do XV-XVI, pois hai casos que se explican por fonética sintáctica. Na p. 860, ó falar de *des*, non cita a forma *dela*.

12.12. Nas ps. 671-672 non distingue entre as formas reducidas e as formas plenas, poñendo no mesmo plano *dareno*, *fezeronos*, etc. e *leuarō no*, *nō no*, *nōnas*, etc. A isto engade que “de modo esporádico, depois do advérbio *non*, ocorrem também as formas *o*, *a*, *os*, *as*: “et *nō* as aguardando”. Isto non é certo, pois o mesmo ten escribir *nonas* ca *nō a*, posto que nos dous casos debemos ler *nonas*. Tamén en *fezeronos* temos xa a forma con asimilación do *l* do pronome ó do verbo. En cambio, en *nōno* ou *nō no* e *leuarō no*, etc. hai que escribir xuntos os dous membros e ler *nonno*, *leuaronno*, etc., xa que aínda témo-la combinación primitiva sen asimilación (*nonlo > nonno > nono*).

12.13. Nas ps. 690-691 considera as formas *o*, *a*, *os*, *as* (ou *lo*, *la*, *los*, *las*) como pronomes demostrativos, como é norma nos gramáticos portugueses, cousa moi discutible, e nas ps. 686-687 coloca tamén entre os demostrativos neutros o pronome persoal *elo*, chegando a dicir: “Relativamente á terceira serie, ou seja, ás formas pronominais correspondentes á terceira persoa gramatical, os textos revelam, para o masculino e feminino, apenas as formas reforçadas (cf., por exemplo, *aquel*, *aquelle*, *aquela*, etc.), ao passo que as formas que representam historicamente o

neutro latino, ora surgem simples, ora reforçadas (cf. *elo*, *ello*, em contraste com *aquelo*, *aquello*). Nesta série, nunca as formas simples do masculino ou do feminino foram usadas como demonstrativos, porque elas assumiam já a função de pronome pessoal. Embora as formas *elo*, *ello* tenham existido na fase antiga da língua, elas foram eliminadas ao longo da história do português e do galego, em benefício de *aquilo* e *aquello* respectivamente” (ps. 688-689). Resulta difícil admitir todo isto, pois o pronome *elo* garda relación con *el*, *ela* e pódese considerar pronome pessoal neutro, como se fai na gramática española para a forma *ello*, ainda usada. Por outra banda, non é válido decir que *elo* alternaba con *aquelo* e que foi eliminado en beneficio da segunda forma, porque en ningún dos casos medievais poderíamos substituír *elo* por *aquelo* (ou *aquilo*), nin foi con esta forma como se fixo a substitución ó desaparecer posteriormente, senón en moitos casos con *iso* ou *isto*. Nalgúnsas zonas galegas, en determinadas construccíons, pasou modernamente a *el*.

12.14. Na p. 695 fala de *cujo*, *cuja*, “formas que representam historicamente o genitivo latino do pronome relativo, ou seja, *cuius*, *cuia*, *cuium*”. Realmente, o xenitivo de *qui*, *quae*, *quod* era unicamente *cuius* (cf. E. Kieckers, *Historische lateinische Grammatik...* Zweiter Teil. *Formenlehre*. Darmstadt, Wissensch. Buchgesellschaft, 1960, 150) e a forma romance *cujo*, *cuja* procede do interrogativo e relativo posesivo latino *cuius*, *cuia*, *cuium*, procedente dun anterior *quoius*, *quoia*, *quoium* (cf. Kieckers, ps. 155-156; V. Väänänen, *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos, 1971, § 31, ps. 48-49).

12.15. Na p. 739 cita en documentos galegos como perfectos (derivados de -UNT) as formas *mandarā*, *foram*, *meterā*, *acharan*, *adueruarā*, *ficarā* e *pararā*. En ningún caso é certo, pois en todos se trata do pluscuamperfecto. Tamén na p. 741 cita unha serie de casos en documentos portugueses coa terminación *-ran* para o perfecto. Algunhas delas son válidas, noutras temos realmente o pluscuamperfecto ou, en todo caso, existe a dúbida na interpretación. Así, en *derā* (1281), *cōprarā*, *ouuerā* (1331); tamén *moraram*, *trouxeram* e *esteueram* no exemplo de 1448.

12.16. Na p. 771 n. 3 di que “bastante interessante é a forma *ao* com ditongo (provavelmente nasal, embora a nasalidade não apareça assinalada) registada num documento oreñano de fins do século XV”. De ser correcta a lectura, trátase dun erro do escriba en lugar de “*a* de fazer”, pois no documento só aparecen formas de singular: “*a* de dar” (2 veces), *te* e *dá*.

Polo que vimos nas páxinas anteriores, o libro de C. Maia ten algúns puntos discutibles ou mesmo certos errores de interpretación, pero isto non lle quita mérito ó libro. Por primeira vez temos unha publicación en Portugal que se enfrenta sistematicamente ós problemas lingüísticos do galego, dunha maneira seria e con autoridade. Pódense discutir moitos postulados ou presentar unha doctrina contraria, ó mellor tamén pouco convincente, pero o que non podemos dubidar é que esta *História* é unha magnífica aportación ós estudos lingüísticos e debémoslle agradecer á autora o esforzo de tantos anos de traballo, porque pagou a pena á vista dos resultados.

RAMÓN LORENZO
Universidade de Santiago